

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Van ooggetuigen tot bodemvondst: Een onderzoek naar de connectie tussen ooggetuigenverslagen en resultaten van archeologisch onderzoek van WOII-vindplaatsen

Balduik, Betsie

Citation

Balduik, B. (2026). *Van ooggetuigen tot bodemvondst: Een onderzoek naar de connectie tussen ooggetuigenverslagen en resultaten van archeologisch onderzoek van WOII-vindplaatsen*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master Thesis, 2023](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4292679>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Van ooggetuigen tot bodemvondst

Een onderzoek naar de connectie tussen ooggetuigenverslagen en resultaten van archeologisch onderzoek van WOII-vindplaatsen

**NATIONAAL
MILITAIR
MUSEUM**

Balduk, E.C.
Versie: Definitief v1
Datum 5 januari 2025

Afbeelding voorpagina:

Foto Duits kruis aan de onderkant van Messerschmitt 262. Bron: Museum Vliegbasis Deelen.

Foto Panzer IV Ausf H. Bron: Smole *et al.*, 2019.

Foto bombardement Nijmegen. Bron: A.A. Balduk

Logo Nationaal Militair Museum: nlme.nl s.a., geraadpleegd op 28 oktober 2025.

Logo Universiteit Leiden: Hiclipart. <https://www.hiclipart.com/free-transparent-background-png-clipart-mmmkq>, geraadpleegd op 28 oktober 2025.

Van ooggetuigen tot bodemvondst

Een onderzoek naar de connectie tussen ooggetuigenverslagen en resultaten van archeologisch onderzoek van WOII-vindplaatsen

Colofon:

Auteur: E.C. Balduk

Studentennummer: 3016242

Begeleider: Dr. R. Jansen

Scriptie: Master

Opleiding: Applied Archaeology

Universiteit Leiden, Faculteit Archeologie

Versie: Definitief

Datum: 5 januari 2026

Abstract

De voorliggende thesis gaat in op de connectie of discrepantie tussen ooggetuigenverslagen uit de Tweede Wereldoorlog en archeologische onderzoeksrapporten met betrekking op deze periode en welke mogelijke meerwaarde te verkrijgen is wanneer dergelijke ooggetuigenverslagen direct meegenomen worden in het archeologisch onderzoek. Dit wordt gedaan door aan de hand van vijf verschillende casussen waarbij het bijbehorende archeologische rapport naast de ooggetuigenverslagen behorende bij dezelfde historische gebeurtenis wordt gehouden. In enkele casussen zijn dergelijke ooggetuigenverslagen opgenomen in het archeologische rapport, bij andere niet. Dit verschil wordt in dit onderzoek gebruikt om te toetsen wat de eventuele meerwaarde is van de ooggetuigenverslagen binnen een archeologisch onderzoek. Het toenemende belang van archeologische en historische bronnen met betrekking op de Tweede Wereldoorlog neemt toe nu steeds meer ooggetuigen komen te overlijden. Hierdoor ontstaat ook bij het bredere publiek een grotere interesse naar het desbetreffende onderwerp, welke opgevangen dient te worden volgens het Verdrag van Malta. Ooggetuigenverslagen kunnen helpen het publieksbereik te vergroten doordat dergelijke verslagen in een beter te begrijpen taal zijn geschreven voor het bredere publiek. Ook is het onderwerp 'conflictarcheologie' onderbelicht in de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie, waardoor een omissie van de informatiestroom ontstaat richting het publiek. Dit maakt het onderzoek relevant voor het uitbreiden van het publieksbereik.

Trefwoorden: Tweede Wereldoorlog, ooggetuigenverslagen, archeologische onderzoeksrapporten, Nationaal Militair Museum

Voorwoord

Ik wil mijn begeleiders, dr. Richard Jansen en drs. Mathieu Willemsen, die dit project respectievelijk begeleid hebben namens de Universiteit Leiden en het Nationaal Militair Museum. Het tot stand komen van dit project heeft niet alleen aardig wat voeten in de aarde gehad tijdens het opstarten, waarbij ik tegen verschillende problemen aanliep, maar ook gedurende de rest van het onderzoek is het niet altijd even vlekkeloos gegaan. Het geduld en blijvende enthousiasme dat beide begeleiders desondanks de lange duur van het project hebben getoond heeft mij telkens weer goede moed gegeven door te zetten. Ook de vrijheid die zij mij gegeven hebben binnen mijn werkwijze heeft ervoor gezorgd dat ik ondanks verschillende mentale problemen de thesis en het product aan heb kunnen leveren. Ook wil ik Ruurd Kok bedanken voor de brainstormsessies die ik samen met hem heb gehouden aan het begin van het project, welke geholpen hebben de uiteindelijke vorm en richting te bepalen die het onderzoek heeft genomen. Ook voor ieder die ik niet bij naam heb genoemd, maar die mij geholpen hebben met het brainstormen naar onderwerpen en vormgeving: bedankt!

Een speciaal bedankje gaat uit naar mijn familie en vrienden voor alle steun, liefde en geduld die zij mij gegeven hebben gedurende het hele proces. De bemoedigende woorden en het meedenken wanneer ik tegen problemen aanliep zijn ontzettend waardevol geweest tijdens dit project.

Ik Roel Hoek bedanken dat hij mijn liefde voor archeologie aanwakkerde toen ik op negenjarige leeftijd een rondleiding kreeg bij het Archeologisch Depot Nijmegen, waarna hij jaar in jaar uit die liefde is blijven voeden met een aanstekelijk enthousiasme.

En opa, bedankt, voor het nalaten van je eigen verslagen van tijdens de oorlog, welke zonder meer een inspiratie zijn geweest voor dit project. Helaas hebben we nooit de kans gehad te sparren over het onderwerp, maar zoals je zelf zo belangrijk vond zullen de verhalen die te vertellen zijn over de Tweede Wereldoorlog verteld blijven worden.

Inhoudsopgave

Abstract.....	4
Voorwoord.....	5
1. Inleiding	8
1.1. Aanleiding	8
1.2. Probleemstelling en doel.....	9
1.3. Opdrachtgever	10
1.4. Leeswijzer	10
2. Onderzoeksmethode	11
2.1. Methodologisch kader	11
2.1.1. Projectactiviteiten.....	11
2.1.2. Materiaal	11
2.1.3. Vormgeving	11
2.1.4. Kwaliteitsbewaring.....	12
3. Resultaten	13
3.1. Rechten	13
3.2. Beantwoording onderzoeksvragen.....	13
3.2.1. Inkadering	13
3.2.2. <i>Casus</i> 1: Messerschmitt 262, Deelen.....	14
3.2.3. <i>Casus</i> 2: Rupsband van een Duitse tank, Arnhem	16
3.2.4. <i>Casus</i> 3: Onderduikershol, Anloo	17
3.2.5. <i>Casus</i> 4: Bombardement Nijmegen.....	20
3.2.6. <i>Casus</i> 5: Geallieerd noodhospitaal, Berchmanianum	22
3.2.7. Ooggetuigen in politieonderzoek.....	24
4. Conclusie en analyse	26
4.1. Conclusie.....	26
4.2. Reflectie op het onderzoek.....	28
4.3. Reflectie op het product	29
Bronnenlijst.....	31
Afbeeldingen- en tabellenlijst.....	34
Bijlagen	35

Bijlage 1. Webexpositie.....	35
------------------------------	----

1. Inleiding

1.1. Aanleiding

Het voorliggende document is opgesteld naar aanleiding van het afstudeerproject voor de master Applied Archaeology van de Faculteit der Archeologie van Universiteit Leiden. In het onderzoek wordt gekeken of en op welke wijzen een connectie gemaakt kan worden tussen ooggetuigenverslagen van gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog en de archeologische interpretatie van de daaraan gerelateerde en opgegraven bodemvondsten en bodemsporen. Hiervoor zijn in totaal vijf casussen gebruikt die elk betrekking hebben op een andere opgraving of gebeurtenis. Hierbij is onderscheid gemaakt tussen gebeurtenissen en bodemvondsten met verschillende oorsprong, namelijk in gebeurtenissen in een Geallieerde, Nazi-Duitsland en het Nederlands verzet context. Daarbij is gebruik gemaakt van zowel ooggetuigenverslagen als archeologische onderzoeksrapporten. Bij het gebruik van de archeologische onderzoeksrapporten is gekeken of tijdens deze onderzoeken al ooggetuigenverslagen zijn geraadpleegd of niet, zie tabel 1. Zoals beschreven wordt in 1.2.

Probleemstelling en doel wordt Tweede Wereldoorlog archeologie onderbelicht binnen de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie, terwijl archeologische bronnen juist nu de mensen die de oorlog meegemaakt hebben wegvallen steeds belangrijker wordt.

Casus nummer en naam	Locatie	Vondst van belang voor onderzoek	Gekoppelde gebeurtenis Tweede Wereldoorlog	Archeologische of historische insteek	Ooggetuigenverslagen gebruikt bij archeologisch of historisch onderzoek (ja/nee)
<i>Casus 1: Messerschmitt 262, Deelen</i>	Deelen, Gelderland	Messerschmitt 262, werknummer 130026	Losstaande gebeurtenis, enkele dagen voor De Slag om Arnhem	Archeologisch	Nee
<i>Casus 2: Rupsband van een Duitse tank, Arnhem</i>	Arnhem, Gelderland	Rupsband van een Duitse Panzer IV tank	De Slag om Arnhem	Archeologisch	Nee
<i>Casus 3: Onderduikershol, Anloo</i>	Anloo, Drenthe	Onderduikershol	Fusillade van tien mannen nabij het onderduikershol	Overwegend historisch	Ja
<i>Casus 4: Bombardement Nijmegen</i>	Nijmegen, Gelderland	n.v.t.	Bombardement op Nijmegen van 22 februari 1944	Historisch	n.v.t.
<i>Casus 5: Geallieerd noodhospitaal, Berchmanianum</i>	Nijmegen, Gelderland	Toebehoren van het noodhospitaal	Operatie Market Garden en Nijmegen frontstad	Archeologisch en historisch	Ja

Tabel 1: Overzicht onderzochte casussen. Bron: eigen afbeelding

Naast de voorliggende thesis is gewerkt aan een afstudeerproduct dat bestaat uit een webexpositie gemaakt in opdracht van het Nationaal Militair Museum. Deze webexpositie is bedoeld om het publieksbereik binnen de Tweede Wereldoorlog archeologie te vergroten, daarbij is de informatie die vergaard is tijdens het onderzoek voor de thesis gebruikt als basis voor het opstellen van de webexpositie. De thesis en het afstudeerproduct samen vormen het afstudeerproject.

1.2. Probleemstelling en doel

In de laatste jaren is de interesse voor de Tweede Wereldoorlog en de archeologie met betrekking op deze periode sterk toegenomen, zowel bij het algemene publiek alsook binnen het archeologisch werkveld (Ribbens, 2016, pp. 3-4). In archeologische rapporten wordt echter veel gebruik gemaakt van vakjargon, welke moeilijk over te zetten kan zijn in makkelijk te begrijpen taal voor het bredere publiek. Ook worden in archeologische rapporten vaak meerdere perioden behandeld die betrekking hebben op bodemvondsten en -sporen binnen het desbetreffende onderzoeksgebied, waardoor meer nadruk kan liggen op het onderzoek naar andere perioden. Om dit te voorkomen tijdens het onderzoek voor deze thesis is uitsluitend gekeken naar de Tweede Wereldoorlog periode. Naast de eerdergenoemde taalbarrière tussen het wetenschappelijke vakjargon en de benodigde versimpeling voor publieksbereik, is het onderwerp 'conflictarcheologie' ook een onderbelicht onderwerp in de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOAA, *s.a.*). Het gevolg is een ommissie in de informatiestroom waardoor het algemene publiek nauwelijks tot geen toegang heeft hiertoe. Ook vallen steeds meer ooggetuigen die de gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog zelf hebben ervaren in snel tempo weg, waardoor de archeologische (icm historische) bronnen steeds belangrijker worden. (De Bone, 2017, pp. 197-200). Met dit onderzoek en bijbehorende webexpositie zal op relatief gemakkelijke en toegankelijke wijze worden getracht om archeologie van de Tweede Wereldoorlog toegankelijker en inzichtelijker te maken voor het bredere publiek en daarmee ook het wetenschappelijke en maatschappelijke belang daarvan te vergroten, en zodoende bij te dragen aan het in het Verdrag van Malta opgelegde punt om een groot draagvlak voor publieksbereik te creëren waar dat bij archeologische rapporten vaak ontbreekt. Door een connectie te maken tussen ooggetuigenverslagen – en dus de geschiedenis zoals de mensen deze destijds ervaren en meegemaakt hebben – en archeologische rapporten zal de archeologie voor het publiek persoonlijker en daarmee hopelijk toegankelijker gemaakt worden. Door deze connectie te leggen ontstaan verhalen met beperkt vakjargon die makkelijker te volgen zijn dan de wetenschappelijke presentatie van data in een archeologisch rapport. Daarnaast leidt dit tot een toetsing van de archeologische interpretatie op de behandelde casussen. Tot slot zal het onderzoek een licht werpen op de wijze waarop archeologen rapporten opstellen wanneer zij wel of juist geen gebruik maken van aanwezige ooggetuigenverslagen.

Het afstudeerproduct, de webexpositie, heeft als doelgroep jongvolwassenen en volwassenen met een interesse in de Tweede Wereldoorlog, archeologie en de connectie tussen beiden. Dit project zal bijdragen aan het vergroten van het draagvlak van de archeologie van de Tweede Wereldoorlog, zowel wetenschappelijk inhoudelijk als maatschappelijk. Om ervoor te zorgen dat deze doelstelling behaald kan worden zijn enkele onderzoeksvragen gesteld waarop in het voorliggende document antwoord gegeven wordt. Deze onderzoeksvragen en de antwoorden hierop zijn ook gebruikt als richtlijn voor het opzetten van de webexpositie.

- Wat is er gebeurd met de archeologische vondsten nadat het desbetreffende archeologische onderzoek was afgerond?
- Op welke manier heeft het meenemen van ooggetuigenverslagen in een archeologisch onderzoek invloed op de benadering ervan?
- Komen archeologische interpretaties van Tweede Wereldoorlog-vindplaatsen overeen met ooggetuigenverslagen van dezelfde locatie/gebeurtenissen?
- Op welke wijze beïnvloedt het raadplegen van ooggetuigenverslagen het verhaal zoals deze wordt weergegeven in archeologische rapporten?
- In hoeverre voegen ooggetuigenverslagen uit de Tweede Wereldoorlog iets toe aan historische literatuur dat wordt gebruikt voor archeologisch onderzoek?

- Hoe kunnen de verhalen van archeologen bijdragen aan het verhaal dat verteld wordt over de onderzochte gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog?
- Op welke wijze dragen verhalen van ooggetuigen bij aan de beleving van het publiek voor wat betreft de archeologie van de Tweede Wereldoorlog?

1.3. Opdrachtgever

De opdrachtgever voor dit afstudeerproject is het Nationaal Militair Museum, gevestigd in Soesterberg. Het Nationaal Militair Museum is onderdeel van Stichting Koninklijke Defensiemusea. Het museum is ontstaan nadat besloten werd de collecties van het Legermuseum te Delft en het Militaire Luchtvaart Museum te Soest samen onder te brengen in een nieuw museum (Nationaal Militair Museum, s.a. a). Het museum heeft de grootste militaire collectie van Nederland met stukken uit verschillende perioden in de Nederlandse geschiedenis (Nationaal Militair Museum, s.a. b). In het onderzoek staat de Tweede Wereldoorlog centraal, waardoor het Nationaal Militair Museum als opdrachtgever goed aansluit. Het onderzoek en het bijbehorende product, zijnde een webexpositie, kunnen helpen het publieksbereik en het begrip over het onderwerp te vergroten en zullen als zodanig een uitbreiding zijn van de kennisbank die door het Nationaal Militair Museum beschikbaar gesteld wordt.

1.4. Leeswijzer

In dit document zullen verschillende hoofdstukken, welke verdeeld zijn in paragrafen en sub-paragrafen, aan bod komen. Na deze inleiding zal in hoofdstuk 2. *Onderzoeksmethoden* het methodologisch kader behandeld worden. Hierin zal beschreven worden welke projectactiviteiten onderdeel uitgemaakt hebben van het onderzoek, welk materiaal gebruikt is en hoe vormgegeven is aan het eindproduct. Deze onderdelen zullen elk afzonderlijk behandeld worden.

In hoofdstuk 3. *Resultaten* zal vervolgens gekeken worden naar de verwerkte informatie, met welke rechten rekening gehouden moest worden tijdens het onderzoek en de uitwerking ervan en zal de feedback dat teruggekoppeld is tijdens het onderzoek besproken worden. Tot slot zullen de onderzoeksvragen in dit hoofdstuk behandeld worden.

Dit hoofdstuk zal opgevolgd worden door 4. *Conclusie en discussie* waarin een kritische blik geworpen wordt op het gehele proces en de uitwerking hiervan. Aansluitend hieraan zijn de bronvermelding en de bijlagen opgenomen.

2. Onderzoeksmethode

2.1. Methodologisch kader

2.1.1. Projectactiviteiten

Zoals eerder in hoofdstuk 1. *Introductie* beschreven is bestaat dit afstudeerproject uit twee onderdelen: de voorliggende thesis, waarin onderzocht wordt wat de connectie of discrepantie is tussen het overgeleverde verhaal uit het verleden in de vorm van ooggetuigenverslagen en de interpretatie van bodemvondsten. In dit onderzoek is meegenomen hoe het betrekken van eerdergenoemde ooggetuigenverslagen bij archeologisch onderzoek bij kunnen dragen aan het vergroten van het draagvlak en het begrip met betrekking op Tweede Wereldoorlog vindplaatsen bij zowel het archeologische werkveld als ook het bredere publiek. Het bijbehorende product, het tweede onderdeel in dit afstudeerproject, bestaat uit een web-expositie. Deze webexpositie is in overleg met het Nationaal Militair Museum geleverd in een PowerPoint-format. Toen begonnen werd met het onderzoek had het museum nog een website onder beheer waarop zij webexposities tentoonstelde, maar door veranderingen binnen het museum en diens websites is deze website niet meer beschikbaar. Om in de toekomst de aangeleverde webexpositie makkelijk te kunnen verwerken op een webpagina heeft het museum aangegeven dat zij de voorkeur geven aan PowerPoint-format. In de webexpositie wordt de informatie die vergaard is tijdens het onderzoek verwerkt voor een breder publiek, waarbij vakjargon zoveel mogelijk vervangen zal worden met taalgebruik dat voor het publiek toegankelijk is. Hierbij is een combinatie gebruikt van geschreven tekst en ondersteunende afbeeldingen. Ook de webexpositie zelf is terug te vinden in de bijlage, zie *Bijlage 1. Webexpositie*.

2.1.2. Materiaal

Voor het maken van het product zijn verschillende programma's gebruikt om de web-expositie vorm te geven. Allereerst zijn de teksten geschreven in een Word document, zodat een overzichtelijk geheel ontstond alvorens gewerkt werd aan de lay-out. Hiervoor is Microsoft 365 Word gebruikt. Zoals hierboven beschreven is op verzoek van het Nationaal Militair Museum gekozen om de webexpositie vorm te geven in PowerPoint-format, waarvoor Microsoft 365 PowerPoint gebruikt is.

2.1.3. Vormgeving

In overleg met het Nationaal Militair Museum is gekeken naar de opbouw en lay-out van de web-expositie. Tijdens het opzetten van het product werd in eerste instantie gekeken naar de al aanwezige web-exposities op de website van de opdrachtgever. Toen deze website richting het einde van het project niet meer beschikbaar was wegens de overgang naar een ander informatica systeem, is – op advies van de opdrachtgever – gekeken naar de web-exposities van het Noord-Hollands archief, omdat deze eenzelfde opbouw hebben als de web-exposities van het Nationaal Militair Museum hadden. De web-exposities van het Noord-Hollands archief zijn als zodanig dus ook als voorbeeld gebruikt voor de lay-out van het product.

2.1.4. Kwaliteitsbewaring

De literatuur die voor dit onderzoek gebruikt is bestaat gedeeltelijk uit archeologische onderzoeksrapporten, welke voor het merendeel direct aangevraagd zijn bij de desbetreffende archeologische bedrijven. Daarnaast zijn enkele andere stukken verzameld en verwerkt welke voor het grootste deel gevonden zijn met behulp van Google Scholar en de online universiteitsbibliotheek. Voor bronnen waarbij dit niet mogelijk was zijn andere bronnen gezocht die te vergelijken waren om op die manier de informatie in deze bronnen te verifiëren. Ook zijn er naast digitale bronnen informatieve boeken gebruikt. De ooggetuigenverslagen die in het onderzoek zijn gebruikt komen voor een deel uit de eerdergenoemde archeologische onderzoeksrapporten, waar de ooggetuigenverslagen gebruikt zijn om het onderzoek te onderbouwen en ondersteunen. Ook kranten, dagboeken en andere vormen van verslagen (zoals rapporten geschreven tijdens dienstverband) zijn geraadpleegd. Hierbij is gepoogd om de oorspronkelijke bron te achterhalen en te gebruiken en zo min mogelijk gebruik te maken van secundaire literatuur, zodat er geen sprake was van bronnen die de woorden van de ooggetuigen mogelijk vervormd of verkeerd geïnterpreteerd hebben. Vanwege de aard van de ooggetuigenverslagen – welke bij het raadplegen van slechts één bron zeer onbetrouwbaar is – is waar mogelijk geprobeerd om per casus meerdere ooggetuigenverslagen te raadplegen om op deze wijze een verhoogde betrouwbaarheid te creëren.

Het voorliggende document is tijdens het schrijven gedeeld met de opdrachtgever en de begeleider. Allereerst is een eerste hoofdstuk ingediend waarop feedback teruggekomen is vanuit de begeleider van de Universiteit Leiden, welke vervolgens is toegepast. Ook is een eerste versie ingeleverd. Hieruit is het advies voortgekomen om ook de betrouwbaarheid van ooggetuigen te onderzoeken aan de hand van onderzoek betreffende ooggetuigen in politieonderzoeken. Op deze wijze ontstaat een extra controle of de ooggetuigenverslagen als dusdanig betrouwbaar geacht kunnen worden dat deze wel of niet bruikbaar zijn binnen archeologisch onderzoek.

3. Resultaten

3.1. Rechten

Zoals eerder benoemd, zijn voor dit onderzoek ooggetuigenverslagen gebruikt. Het betreft hier geschreven ooggetuigenverslagen. Als zodanig vallen deze ooggetuigenverslagen, net als de overige literatuur die voor het onderzoek geraadpleegd is, onder de Auteurswet. Vanwege de wijze waarop deze bronnen zijn gebruikt in het onderzoek moet Artikel 15a van de Auteurswet, welke betrekking heeft op het recht te citeren, in acht genomen worden (Overheid wettenbank, *s.a.*).

3.2. Beantwoording onderzoeksvragen

3.2.1. Inkadering

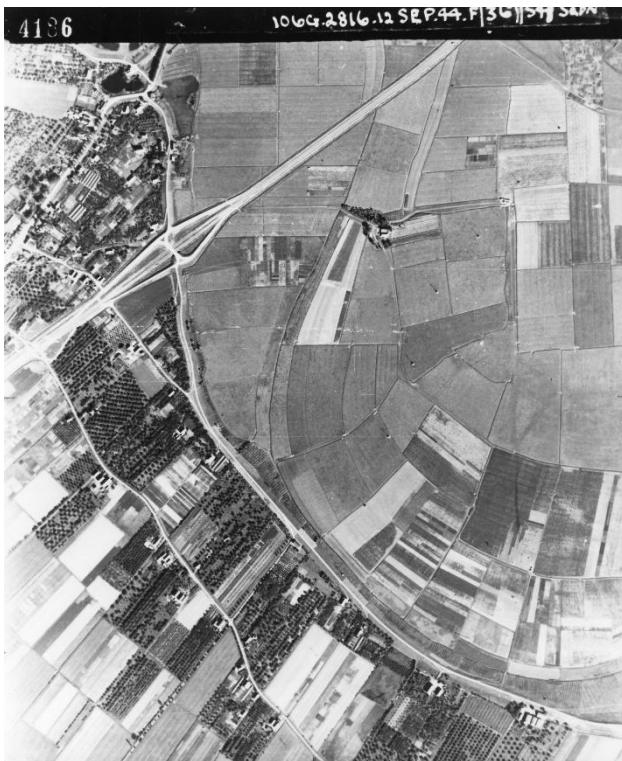
Om het onderzoek en het voortvloeiende project goed te kaderen zijn voorafgaand onderzoeksvragen opgesteld. De onderzoeksvragen die hiervoor opgesteld zijn, zijn de volgende:

- Wat is er gebeurd met de archeologische vondsten nadat het desbetreffende archeologische onderzoek was afgerond?
- Op welke manier heeft het meenemen van ooggetuigenverslagen in een archeologisch onderzoek invloed op de benadering ervan?
- Komen archeologische interpretaties van Tweede Wereldoorlog-vindplaatsen overeen met ooggetuigenverslagen van dezelfde locatie/gebeurtenissen?
- Op welke wijze beïnvloedt het raadplegen van ooggetuigenverslagen het verhaal zoals deze wordt weergegeven in archeologische rapporten?
- In hoeverre voegen ooggetuigenverslagen uit de Tweede Wereldoorlog iets toe aan historische literatuur dat wordt gebruikt voor archeologisch onderzoek?
- Hoe kunnen de verhalen van archeologen bijdragen aan het verhaal dat verteld wordt over de onderzochte gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog?
- Op welke wijze dragen verhalen van ooggetuigen bij aan de beleving van het publiek voor wat betreft de archeologie van de Tweede Wereldoorlog?

Om deze onderzoeksvragen te beantwoorden zijn zoals eerder benoemd vijf verschillende casussen onderzocht. Tevens is de betrouwbaarheid van ooggetuigen onderzocht aan de hand van verschillende studies die hierover gedaan zijn met betrekking tot ooggetuigen binnen politieonderzoek.

3.2.2. Casus 1: Messerschmitt 262, Deelen

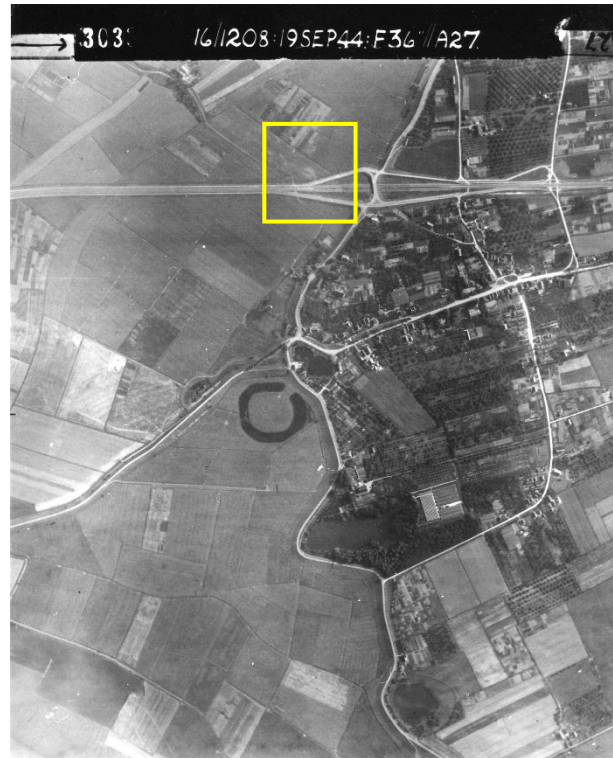
Op 12 september 1944, een aantal dagen voordat de Slag om Arnhem van start ging, stortte nabij Elden een Messerschmitt 262 neer nadat deze door een Duitse FLAK-batterij – welke in gebreke bleef het eigen vliegtuig te herkennen – werd beschoten. De piloot, Herbert Schauder, overleefde de crash niet (Museum Deelen, s.a.; AirborneArnhem, s.a.; oorlogsgraf, s.a.). De exacte locatie van de crash is te zien op een luchtverkenningfoto van de Royal Air Force van 19 september 1944 waarop de inslagkern zichtbaar is, welke op een eerder gemaakte foto van 12 september 1944 ontbreekt, zoals zichtbaar op afbeeldingen 1, 2 en 3 (Gelders Archief, s.a. a; Gelders Archief, s.a. b; AirborneArnhem, s.a.). De wrakstukken van het toestel zijn vervolgens vermoedelijk door de Duitsers verplaatst naar Deelen, waar deze in een bomkrater die tijdens bombardementen op 3 september 1944 ontstaan was zijn begraven om zo te voorkomen dat het toestel in vijandelijke handen zou vallen. Op deze locatie zijn in oktober 2014 per toeval de wrakstukken teruggevonden tijdens onderzoek naar de eerdergenoemde bomkraters (Mijn Gelderland, s.a.; Museum Deelen, s.a.). De wrakstukken, welke onder andere de JUMO-004 jets, de hoofdvlugelbalk met landingsgestel en een groot deel van een van de vleugels, werden in delen geborgen. Op de onderkant van het toestel was het Duitse kruis nog duidelijk zichtbaar. De wrakstukken zijn na opgraving geconserveerd en onderzocht (Mijn Gelderland, s.a.). Na verder onderzoek bleek het hier te gaan om een Messerschmitt 262 van het eerste productiemodel met het werknummer 130026. Na conservering zijn de wrakstukken overgebracht naar Museum Vliegbasis Deelen (Museum Deelen, s.a.).

Afbeelding 1: Luchtverkenningfoto van de Royal Air Force, genomen op 12 september 1944. De inslaglocatie van de Messerschmitt 262 is nog niet zichtbaar. Bron: Gelders Archief, s.a. a.

Afbeelding 3: Een ingezoomde variant van afbeelding 2. De inslaglocatie is goed zichtbaar. Bron: Gelders Archief, s.a. b. Eigen nabewerking.

Afbeelding 2: Luchtverkenningfoto van de Royal Air Force, genomen op 19 september 1944. De inslaglocatie van de Messerschmitt 262 is goed zichtbaar. Bron: Gelders Archief, s.a. b. Eigen nabewerking.

Zoals zojuist beschreven werd het vliegtuig neergehaald door eigen vuur enkele dagen vóór de Slag om Arnhem en is daardoor niet direct aan een specifieke gebeurtenis te koppelen. Desondanks zijn er wel ooggetuigenverslagen die mogelijk extra informatie geven over de situatie rondom de crash. In Elden was destijds een pater werkachtig welke bij de naam J.D. van Vugt ging. Uit een dagboekfragment van de pater blijkt dat deze tijdens het voorval niet aanwezig was in Elden. Op 12 september 1944 schrijft J.D. van Vugt in zijn dagboek:

“Tijdens mijn afwezigheid uit Elden hadden de afweerlui het knappe staaltje uitgehaald om een Duits vliegtuig neer te schieten. De jongelui van de Duitse arbeidsdienst, die het afweer bedienden, waren geweldig enthousiast. De vent die het vliegtuig raakte viel in zwijm van aandoening.”
(AirborneArnhem, s.a.).

Een andere ooggetuige uit Elden geeft aan dat hij niet één, maar twee vliegtuigen gezien heeft die dag, waarvan hij dacht dat deze met elkaar in vuurgevecht waren, omdat *“het achterste vliegtuig schoot”* (AirborneArnhem, s.a.). Of er inderdaad op dat specifieke moment twee vliegtuigen vlogen kan een derde ooggetuige, de heer J.E. Beijer, niet bevestigen. Wel geeft hij aan dat ook het Duitse geschut dat naast zijn boerderij stond op het vliegtuig gevuld heeft. Deze derde ooggetuige kon ook melden dat de Duitser die bij het neergehaalde vliegtuig ging kijken terugkwam met het slechte nieuws dat ze een van hun eigen vliegtuigen neergehaald hadden en dat deze inmiddels al volledig was afgedekt. Aldus de heer Beijer zou het vliegtuig tussen twee en drie uur neergehaald zijn (AirborneArnhem, s.a.). Dit wordt echter weerlegd door een andere ooggetuige. De heer H.M. Otten bezette in de desbetreffende periode een luchtbewakingspost op de Arnhemse Stoomsleephelling Maatschappij en heeft zodoende op 12 september 1944 een verslag bijgehouden van de situatie tijdens zijn dienst. In dit verslag maakt hij de aantekening dat om 17:05 uur een jager van noordelijke naar zuidelijke richting vliegt alvorens deze naar noordwestelijke richting draait en hevig beschoten wordt, wanneer deze neerstort. De heer Otten geeft in desbetreffend verslag aan dat het vliegtuig

nabij Elden neerkomt en in brand vliegt, waarbij *“vuurpijlen”* uit het toestel omhoog schieten. Ook vermeld hij dat het vliegtuig nog steeds beschoten werd nadat deze neergekomen was (Arnhemsche Courant, 1995 in Andrekorporaal, s.a.).

Zowel over de richting alsook of een explosie plaatsgevonden heeft nadat de Messerschmitt 262 neergestort is zijn meningen verdeeld onder ooggetuigen. De heren H. Huiberts en D.W. van Ewijk, in september 1944 respectievelijk tien en zeven jaar oud, zijn vrienden die gezien hebben dat het vliegtuig aan kwam vliegen en neergehaald werd door het afweergeschut. Waar H. Huiberts beweerd dat het vliegtuig uit noordelijke richting vanuit Nijmegen kwam vliegen, beweerd D.W. van Ewijk dat het vliegtuig over de oude Huissensedijk kwam, wat zou betekenen dat het vliegtuig vanuit het zuiden naderde. Ook geeft de heer van Ewijk aan dat er na het neerstorten een *“hevige explosie”* plaatsgevonden heeft. Volgens de destijds drieëntwintigjarige mevrouw M.G. van den Berg-Doeleman, die kort voor de crash samen met haar zus de koeien aan het melken was en zich verscholen hield in een droge sloot toen de Messerschmitt over vloog, was er geen zware explosie geweest: *“Als er een zware explosie was geweest, hadden we onder het zand moeten zitten,”* aldus mevrouw van den Berg-Doeleman. Ook zij geeft aan dat de vliegrichting vanuit het noorden was (Arnhemsche Courant, 1995 in Andrekorporaal, s.a.).

3.2.3. Casus 2: Rupsband van een Duitse tank, Arnhem

Een van de meest bekende operaties die de geallieerden uitgevoerd hebben tijdens de Tweede Wereldoorlog is Market Garden en de Slag om Arnhem die deze tot gevolg had. Een van de doelen tijdens operatie Market Garden was de Rijnbrug te Arnhem, een verkeersbrug waar op dat moment verschillende FLAK-afweersystemen stonden. Op 17 september 1944 poogde de Britse troepen de brug te bezetten, welke mislukte wegens het felle optreden van de Duitsers. Rond 22:00 uur vatte de Rijnbrug brand, waardoor de noordelijke (Britse) troepen enkel nog konden verdedigen. Twee dagen later poogde Britse troepen de verdedigende soldaten bij de brug te bereiken omdat zij niet voorbij de blikade van de Duitse troepen konden komen. Na een offensieve actie gedurende de nacht van de Duitsers waren de Britten genoodzaakt zich terug te trekken van hun positie bij de brug. De slag om de Rijnbrug kwam ten einde toen achtergebleven Britse troepen bij de brug zich overgaven op 21 september. Op 30 september werd een nieuwe poging gedaan, ditmaal poogde Amerikaanse bommenwerpers de brug te bombarderen, maar geen van de bommen trof hun doel dankzij het afweergeschut van de Duitsers. Op 6 oktober werd wederom een poging gemaakt de Rijnbrug te verwoesten door hier brisantbommen op te werpen. Wegens beperkte nauwkeurigheid van dergelijke bombardementen werd de brug wel geraakt en zwaar beschadigd, maar niet volledig verwoest en was derhalve nog bruikbaar voor voetgangers. De dag erna slaagde de Amerikaanse troepen er wel in om de brug te verwoesten, waarbij het middelste gedeelte van de brug tot ontploffing kwam omdat de geloste bommen springladingen van de Duitsers raakten. Van 7 oktober 1944 tot 7 februari 1945 heeft de brug er in deze staat bij gelegen, waarna de Duitse troepen de restanten van de brug opbliezen (Airborne Museum, s.a.; Gelders Archief, 2022; Historiek, 2024; Smole *et al.*, 2019, pp. 24-28).

Binnen het archeologisch onderzoek waar voor deze casus naar gekeken is zal specifiek gefocust worden op de vondst van ongeveer twaalf meter aan rupsbanden. Deze rupsbanden zijn gevonden in een bomkrater en afkomstig van een Duitse tank, in het bijzonder een Panzerkampfwagen IV van de Mielke-compagnie (Smole *et al.*, 2019, p. 5). Het onderzoek wijst uit dat nabij de vondstlocatie tijdens de dagen gedurende de Slag om Arnhem twee tanks stonden van het betreffende type (Smole *et al.*, 2019, p. 61). De tijdelijke Baileybrug moest in de periode kort na de bevrijding dienen als oversteekplaats en vermoedelijk is om deze brug in gebruik te nemen eerst het landschap, dat met

bomkraters bezaaid was, geëgaliseerd. Het is niet onwaarschijnlijk dat de desbetreffende rupsband tijdens deze actie in de bomkrater geschoven is (Smole *et al.*, 2019, p. 64). Na de vondst van de rupsband is deze overgebracht naar het depot en daar gereinigd en geconserveerd (Smole, *s.a.*, p.1). De rupsband is nu ondergebracht in het Nationaal Militair Museum te Soesterberg (Nationaal Militair Museum, *s.a.* c)

Het exacte moment waarop de tank waarbij de rupsbanden horen is uitgeschakeld, is niet bekend. Wel is uit luchtfoto's gemaakt tussen 18 en 20 september te halen dat twee verschillende tanks in de buurt van de brug uitgeschakeld lijken te zijn. Aan de hand van deze foto's is achterhaald dat het gaat om twee verschillende type van de Panzer-tank. Aan de hand hiervan is te constateren dat de tank die volgens de luchtfoto's het dichtst bij de vindplaats van de rupsband staat en waar vandaan de

Afbeelding 4: Hoogstwaarschijnlijk is de rupsband afkomstig van de Panzer IV Ausf H. op deze foto. Bron: Smole *et al.*, 2019, p. 151.

rupsband mogelijk afkomstig is, een tank was van het SS-Panzer-Regiment, zie afbeelding 4 (Zwarts, 2003 in Smole *et al.*, 2019, p. 150).

Aan ooggetuigenverslagen is geen tekort wanneer het gaat om de Slag om Arnhem. Voor dit onderzoek zijn verschillende van dergelijke ooggetuigenverslagen geraadpleegd. De verwachting was dat het merendeel, al dan niet alle, van deze verslagen betrekking zou hebben op de landingen, de eerste vuurgevechten en de evacuatie van de stad. Deze verwachting bleek juist te zijn en helaas vermeldt geen van de onderzochte bronnen een situatie waarbij de desbetreffende Panzer-tank mogelijk betrokken is geweest. Dit betekent dat ooggetuigenverslagen in deze casus wel een rol kunnen spelen in de historische context van de vondst, maar geen informatie kunnen bieden die een andere kijk geeft op de feiten of gehele nieuwe informatie aan het licht brengt. Hierbij moet ook de kanttekening gemaakt worden dat hoewel er erg veel ooggetuigenverslagen zijn rondom de Slag om Arnhem, deze voornamelijk gericht zijn op de evacuatie en de 'weg naar

veiligheid' en dus weinig tot geen extra zicht bieden op de situatie in Arnhem (Gelders Archief, 2022). Voor deze informatie moet gekeken worden naar dagboekfragmenten van soldaten die op welke wijze dan ook deelnamen aan de Slag om Arnhem, echter blijkt uit deze casus dat wanneer naar een specifieke archeologische vondst gekeken wordt de zoektocht naar ooggetuigenverslagen met betrekking tot de situatie rondom deze vondst tijdens de Tweede Wereldoorlog aanzienlijk moeilijker wordt. Desalniettemin kunnen zoals eerder genoemd ook ooggetuigenverslagen van het grotere geheel een indruk geven van de situatie. Hiermee blijkt uit deze casus ook dat een sterk contrast kan bestaan tussen de bruikbaarheid van ooggetuigenverslagen binnen archeologisch onderzoek, wanneer deze bijvoorbeeld wordt vergeleken met *Casus 1: Messersmitt 262, Deelen*.

3.2.4. Casus 3: Onderduikershol, Anloo

Nadat in 1940 Nederland bezet werd door Nazi-Duitsland werd al snel duidelijk dat de bezetter het bestuur zoveel mogelijk wilde laten voor wat het was en de bekleders van hoge functies waar dat kon op hun positie wilde behouden, zij het met de nodige maatregelen zoals het doorvoeren van een propagandasysteem en censuur. Een politieke partij in het bijzonder trok zeer naar de bezetter toe en collaboreerde met de Duitsers: de Nationaal Socialistische beweging (NSB). De NSB zag een kans te groeien door zich te richten op de onrust die al aanwezig was bij boeren en kleine ondernemers, wat betekende dat de partij al snel aanhangers vond in onder andere Drenthe, waar in de eerste

oorlogsjaren het ledental met ongeveer 2000 toenam. Ook Drenthe bleef niet ontzien van de maatregelen tegen de Joodse bevolking en in de nacht van 2 op 3 oktober 1942 werden de Drentse Joden door de Nederlandse politie uit hun huizen gehaald en op transport naar Westerbork gezet. De onvrede en onrust onder de Nederlandse bevolking zorgde voor een sterke toename van het verzet, zeker in Drenthe was er sprake van actief verzet (Arcadis, 2017, p. 17; Drents Archief, *s.a.*; Drenthe in de oorlog, *s.a.*).

In 1943 geven de Duitsers het bevel dat alle (onder)officieren zich moeten melden om tewerkgesteld te worden in Duitsland (Arcadis, 2017, p. 19; Ten Dam, 2007). Velen van de tot deze groep behorende mannen dook vervolgens onder. Op initiatief van Jacob Wiersema werd in juni 1943 een onderduikershol gebouwd in de buurt van Anloo (Historisch Anloo, *s.a.* a). Wiersema was lid van de Orde Dienst (OD). Ook Douwe de Vries en Ds. W. P. Kramer gebruikten in de eerste periode het onderduikershol. Doordat er tussen 1928 en 1930 bosaanplanting plaatsgevonden had was het gebied rondom het onderduikershol in 1943 zowel in de zomer als winter niet zichtbaar (Arcadis, 2017, p. 19). Gedurende de eerste maanden na het bouwen van het onderduikershol woonden eerdergenoemde mannen daar. Hierna hebben in periodes verschillende andere mensen gebruik gemaakt van het onderduikershol, zie tabel 2. Het onderduikershol op zichzelf was groot, maar vermoedelijk niet groot genoeg om ten alle tijden alle onderduikers die er wilden schuilen deze mogelijkheid te bieden en er is sprake geweest van een bijgeplaatste tent. Naast de onderduikfunctie van het hol is deze ook gebruikt geweest als hoofdkwartier van de OD (Arcadis, 2017, pp. 21-22; Historisch Anloo, *s.a.* a).

Naam	Extra informatie
Jacob Wiersema	Oostwold, medewerker van Marten van Til
Siert Wiersema	Zoon van Jacob van Wiersema
Gerard Catherinus Oosting	Zuidlaren, student medicijnen en verloofde van Trui Hahn
Gepko Hahn	Vries, koerier
Trui Hahn	Vries, koerierster, redder van Piet Schreuder
Marten van Til	Gewestelijk commandant OD
Gine (of Chine) van Til	Middelstum, koerierster en dochter van Marten van Til
Piet Schreuder	Chef-staf te Groningen
Jouke Kraak	Gieter, dokter
Hilde Kraak- Van Bergen	Vrouw van Jouke Kraak
Roeland Kraak	Zoon van Jouke en Hilde Kraak
Arnaut Kraak	Zoon van Jouke en Hilde Kraak
Jacob Bruggema	Commandant van district VII
Harm Molenkamp	't Zandt
Bertus Dijkstra	
Dhr. H. de Bruin	Koerier
Jochem Kazemier	Veendam
Douwe de Vries	Groningen
Dhr. W. P. Kramer	Finsterwolde

Tabel 2: Lijst van personen die in het onderduikershol hebben verbleven. Bron: Arcadis, 2017, p. 22.

Het onderduikershol was, zoals eerder benoemd, goed verborgen, maar werd op 29 september 1944 door de Duitsers – die op dat moment aan het oefenen waren in het bos – toch ontdekt. Hoe zij het hol ontdekt hebben is onduidelijk. Een bron geeft aan dat de Duitsers het hol puur per toeval vonden, terwijl een andere bron stelt dat de geur van het middageten de aanwezige honden op het spoor van het hol en de onderduikers heeft gezet (Arcadis, 2017, pp.19, 23; Ten Dam, 2007). Op dat moment was een aantal onderduikers aanwezig. Hoeveel dit er exact waren is niet duidelijk, omdat bronnen elkaar tegenspreken, waarbij de ene bron de aanwezigheid van vijf onderduikers benoemt en de ander spreekt van acht (Ten Dam, 2007; Arcadis, 2017, p. 23). Hierbij moet de kanttekening gemaakt worden dat de bron die het over vijf mensen heeft, de ontdekking van het hol plaatst in oktober (Ten Dam, 2007). Zie tabel 3 voor de acht mogelijk aanwezige onderduikers. Voor drie van hen werd de

ontdekking fataal: Harm Molenkamp, Gerard Oosting en Jacob Bruggema werden gearresteerd en naar Westerbork gebracht, waar zij gefusilleerd werden. De andere aanwezige onderduikers weten te ontsnappen (Arcadis, 2017, p. 23; Ten Dam, 2007).

Aanwezige in het onderduikershol op 29 september 1944
Harm Molenkamp
Jacob Bruggema
Gerard Catharinus Oosting
Piet Schreuder
Chine van Til
Trui Hahn
Marten van Til en Gepko Hahn (mogelijk)

Tabel 3: Aanwezigen in het onderduikershol op 29 september 1944. Bron: Arcadis, 2017, p. 23.

Eén van de onderduikers die wist te ontkomen was Piet Schreuder, maar in februari 1945 wordt hij toch opgepakt wanneer zijn verblijfplaats wordt verraden (Ten Dam, 2007). Samen met negen anderen opgepakte verzetsstrijders wordt hij op 8 april naar de locatie van het onderduikershol gereden, waar alle tien verzetsstrijders op ongeveer vijftien meter van het onderduikershol worden gefusilleerd, zie tabel 4 voor de lijst met slachtoffers. De lichamen worden vervolgens achtergelaten in het hol, waar zij enkele dagen later ontdekt worden door Gezinus Uddings (Arcadis, 2017, p. 24; Ten Dam, 2007; Historisch Anloo, s.a. b). De slachtoffers zijn na de bevrijding pas geïdentificeerd middels hun kleding (Ten Dam, 2007; Historisch Anloo, s.a. b).

Naam persoon	Woonplaats
Jan Bolhuis	Groningen
Cornelis Gerrit Wiegers	Finsterwolde
Wilhelm Adriaan van der Berg	Delfzijl
Theodoor Hendrik Bouwman	Uithuizen
Jan Driegen	Nieuweschans
Pieter Miendert Schrueder	Groningen
Allert Elema	Usquert
Johannes Helmig	Groningen
Berend Klaas Bosma	Nieuwolda
Jannes Jan Walvius	Groningen

Tabel 4: De tien mannen die nabij het onderduikershol zijn gefusilleerd. Bron: Arcadis, 2017, p. 24.

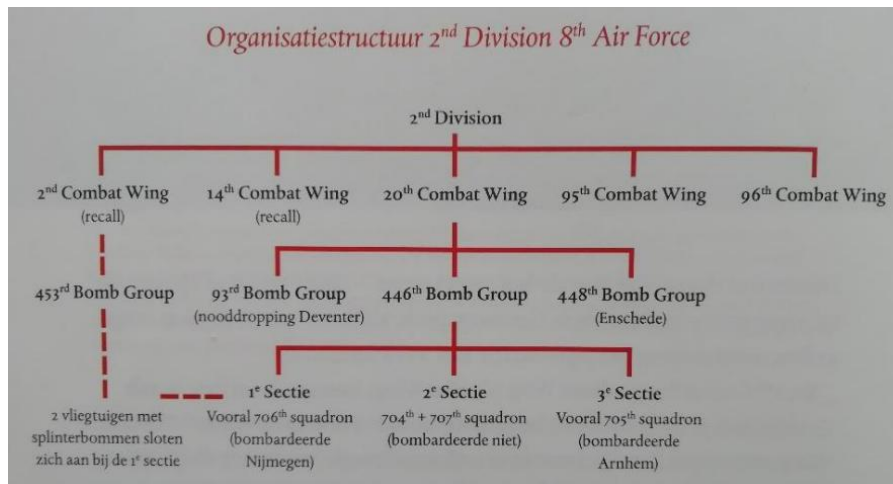
In 2017 heeft Arcadis een archeologisch bureauonderzoek en proefsleuvenonderzoek uitgevoerd naar het onderduikershol nabij Anloo. Van de verschillende onderzochte casussen in dit onderzoek heeft het rapport van Arcadis (2017) bij verre weg het meeste gebruik gemaakt van ooggetuigen. Een groot aantal mensen, waaronder nabestaanden van de tien gefusilleerde verzetsmensen alsook mensen die op andere wijze een connectie hebben met de slachtoffers of het onderduikershol, zoals een echtpaar dat per toeval het hol ontdekte in 1943. Ook is gepoogd om informatie te krijgen over de drie mannen die naar Westerbork zijn overgebracht aan de hand van ooggetuigen. Wat opvalt in het rapport is dat de interviews en bestaande ooggetuigenverslagen van tijdens of kort na de oorlog – zoals die van Wiersema – zijn getoetst op betrouwbaarheid door deze naast de bekende historische informatie te leggen. Hieruit bleek dat hoewel sommige van de ooggetuigenverslagen die betrekking hebben op het onderduikershol zeer waardevol waren, maar dat dit niet voor alle verhalen geldt. In sommige gevallen merkte de verzamelaars van deze ooggetuigenverslagen dat sommige van deze verhalen leden onder de tijd die tussen de gebeurtenis en het vertellen van het verhaal zat, waardoor de herinneringen van de ooggetuigen dusdanig veranderd was dat het verhaal dat zij vertelde minder betrouwbaar en dus minder bruikbaar was voor het onderzoek. Toch is tijdens het onderzoek van

Arcadis gekozen deze minder betrouwbare bronnen toch op te nemen. In het rapport wordt niet specifiek benoemd welke ooggetuigenverslagen feitelijk minder correct zijn (Arcadis, 2017, pp. 19, 25-33). Eén enkele uitzondering die hierop gemaakt wordt in het rapport komt voor bij het verhaal van de dochter van één van de tien geëxecuteerde, mevrouw Tineke Kahman Walvius. Als introductie op haar verhaal wordt vermeld dat deze overeenkomt met de officiële geschiedschrijving. In haar verhaal verteld mevrouw Walvius dat ze slechts een paar maanden oud was toen haar vader gefusilleerd werd: *“Ik ben geboren op 1 januari 1945 en mijn vader is gefusilleerd op 8 april 1945. Zijn lichaam is gevonden samen met die van 10 andere mannen bij het ‘Hol’ in de bossen rondom Anloo.”* (Arcadis, 2017, p. 28). Vervolgens vertelt zij hoe op 8 april 1945 negentien gevangenen uit hun cellen werden gehaald en in twee rijen van tien naar buiten werden geleid. Daarmee is zij de enige van de geraadpleegde ooggetuigen die dusdanig specifiek de gebeurtenissen die voorafgingen aan de fusillade nabij het onderduikershol benoemd. Wel spreken andere ooggetuigen, zoals Gezienus Hamminga, welke in het verslag meldt in diens verhaal dat een man uit Annen verteld had over een ander hol, waar diens vader ten tijde van de oorlog ondergedoken zat en dat het deze man was die hem verteld had over de tien personen die gefusilleerd waren (Arcadis, 2017, p. 26). Niet alle ooggetuigenverslagen gaan hier over die noodlottige 8 april 1945. Zo gaat het verslag van het “vrijend paartje”, welke per toeval het onderduikershol in 1943 ontdekte, niet in op enige citaten die gemaakt zijn door de desbetreffende personen, maar wordt in het rapport enkel beschreven wie deze twee mensen waren: Hendrik Bruining en Geesje Haddingh. Desondanks staat dit ‘verslag’ wel onder de andere geciteerde ooggetuigenverslagen (Arcadis, 2017, p. 26). Tot slot wordt het verhaal van mevrouw Janna Schreuder behandeld. Zij is de dochter van Piet Schreuder en verteld niet over de fusillade op 8 april 1945 of de gebeurtenissen die voorafgingen en beschrijft in plaats daarvan de huidige stand van zaken betreffende de herdenking van de executie van de tien mannen. Zij spreekt haar ongenoegen uit over de wijze waarop tijdens de herdenking in 1995 omgegaan is met de nabestaanden. Dit toont ook aan dat het gesprek aangaan met nabestaanden of overlevenden meerwaarde kan hebben om te achterhalen hoe het beste omgegaan kan worden met de herdenking van dergelijke gebeurtenissen (Arcadis, 2017, pp. 30-21).

3.2.5. Casus 4: Bombardement Nijmegen

Op 22 februari 1944 stegen Amerikaanse vliegtuigen, met secties uit de 2nd Division en de 8th Air Force, op met als doel de Duitse stad Gotha te bombarderen. De desbetreffende opgestegen secties waren onderling ook weer opgedeeld in verschillende secties. Wegens belemmerende bewolking waardoor verschillende vliegtuigen hun formaties verloren hadden, werd door de divisiecommandant, brigadegeneraal James P. Hodes besloten de vliegtuigen terug te roepen. Het bevel tot omkeren werd door de 2nd en 14th Combat Wing ontvangen, maar de commandant van de Bomb Group, kapitein William A. Schmidt ontving deze niet direct. Toen het bericht uiteindelijk wel doorkwam besloot hij eerst te controleren of het wel een bericht afkomstig van de divisiecommandant was. Nadat hij bevestigd kreeg door confirmatie te vragen aan de gezagvoerders van de 93rd en de 448th dat het om een geldig bericht ging, besloot hij de missie af te blazen. Ten tijde van dit besluit waren de vliegtuigen al een eind in Duitsland gekomen en werd door kapitein Schmidt gekozen de aan boord aanwezige bommen te lossen op een gelegenheidsdoel (Brinkhuis, 1984; Rosendaal, 2009). Uiteindelijk werden vier gelegenheidsdoelen gekozen: Enschede, Deventer, Arnhem en Nijmegen. Een vijfde sectie koos ervoor hun bommen niet te lossen en met lading terug te vliegen, zie afbeelding 5. Lange tijd is onduidelijk geweest of de piloten geweten hebben boven de Nederlandse stad Nijmegen te vliegen en niet boven Duitsland (Van Esch, 2015, p. 7; Rosendaal, 2009, 2018). In Nijmegen was rond 12:15 uur het luchtalarm afgegaan toen een groot aantal vliegtuigen de stad over vloog. Het sein “veilig” werd ongeveer een uur later gegeven. Een tweede luchtalarm klinkt niet, wanneer om 13:30 uur de Amerikaanse vliegtuigen terugkeren en hun

bommen lossen. In totaal worden er 570 bommen op de stad geworpen, waarvan 144 brisantbommen en 426 splinterbommen. Het doelwit was het station, maar door onervaren piloten en een slechte nauwkeurigheid van bombardementen in het algemeen, wordt de volledige binnenstad verwoest (Historiek, 2014; Jaspers, 2014; Radboud Universiteit, s.a. a; Rosendaal, 2009, 2018). Als gevolg van het bombardement komen bijna 800 mensen om het leven (Van Esch, 2015, NIOD, s.a.; Radboud Universiteit, s.a. a; Rosendaal, 2009, 2018).

Afbeelding 5: Organisatiestructuur 2nd Division 8th Air Force. Bron: Rosendaal, 2009, p. 54.

Hoewel tijdens archeologische opgravingen in de binnenstad sporen van dit bombardement aangetroffen kunnen worden, is ervoor gekozen om voor deze casus niet te kijken naar de archeologische opgravingen, omdat deze vaak de Tweede Wereldoorlog vonden onderbelichten vanwege de rijke aanwezigheid van bodemsporen en -vondsten uit vroegere perioden. Daarvoor in de plaats is een blik geworpen op de historische kant van dit verhaal en de invloed die ooggetuigen hierop hebben. In het bijzonder omdat er rondom het bombardement op Nijmegen lange tijd een zekere onwetendheid geweest is onder de Nederlandse bevolking, waarbij het bombardement ook wel eens “vergeten bombardement” genoemd wordt (Nationaal Archief, 2019). Hierdoor ontstaat een relatief unieke onderzoeksmogelijkheid met betrekking tot de meerwaarde van ooggetuigenverslagen op historisch onderzoek (Van Esch, 2015; Nationaal Archief, 2019; Rosendaal, 2009, 2018). Pas veertig jaar na het bombardement kwamen twee studies naar buiten die het bombardement onderzochten, maar het zou nog eens twintig jaar duren voordat een documentaire over het bombardement gemaakt zou worden waarin ooggetuigen aan het woord komen. In de jaren die daarop volgen komen steeds meer ooggetuigenverslagen en -verhalen naar buiten en deze hebben een zeer duidelijk effect op het narratief van het bombardement op Nijmegen. Waar in de eerste zestig jaar na het bombardement vrijwel niet gesproken wordt over de gebeurtenis, opent zich een bron van informatie wanneer dit wel gebeurt (Rosendaal, 2018). In de boeken “En toen vielen de bommen” (Van Woerkom, 1994) en “De pijn die blijft. Ooggetuigenverslagen van het bombardement op Nijmegen 22 februari 1944” (Janssen, 2019) komen ooggetuigen van het bombardement aan het woord. Een goed voorbeeld van hoe het historische narratief gevormd wordt door dergelijke ooggetuigenverslagen is terug te lezen in het boek “1944: Verstoorde verwachtingen” (Schumacher & Van Oudheusden, 2019), waarin de dagboekfragmenten van ooggetuigen gebruikt zijn om een beeld te schetsen van 22 februari 1944 alsof deze door de lezer beleefd wordt vanuit de ogen van de ooggetuigen.

Het bombardement op Nijmegen is vanwege de wijze waarop deze gebeurtenis jarenlang grotendeels genegeerd is een kostbare bron om de invloed van ooggetuigenverslagen te onderzoeken. Veel van de ooggetuigenverslagen die in de afgelopen twintig jaar aan het licht zijn gekomen bestaan uit

dagboekfragmenten, welke veelal op de dag van of kort na het bombardement geschreven zijn. Echter zijn er ook meerdere verhalen van ooggetuigen die door hen zelf, mondelings, doorverteld zijn aan familie, de nieuwe generatie schoolkinderen of interviewers. Voorbeelden hiervan zijn te horen in de documentaire “De middag van ‘44” door de NPO en in de podcast serie “Het bombardement op Nijmegen”, een initiatief van A. de Winter, S. Willems, J. Rosendaal en T. Jacobs. Het vermoeden bestaat dat wanneer gebruik gemaakt wordt van ooggetuigenverhalen die mondelings doorgegeven worden rekening gehouden moet worden met de tijdsduur tussen gebeurtenis en het overbrengen van het verhaal wegens het kunnen van het menselijk geheugen, waarbij de tussenliggende tijdsduur de herinneringen kan vervormen, hierover later in hoofdstuk 3.2.7. *Ooggetuigen in politieonderzoek* meer.

3.2.6. *Casus 5: Geallieerd noodhospitaal, Berchmanianum*

Gesitueerd aan de Houtlaan in Nijmegen staat het Jezuïetenklooster Berchmanianum. Dit klooster is gebouwd in de periode 1927 tot 1929 door Pierre en Jos Cuypers nadat het perceel in 1926 gekocht werd door de paters jezuïeten (Damen *et al.*, 2019 a, pp. 18, 21, 45; Damen *et al.*, 2019 b, p. 23; Regionaal Archief Nijmegen, *s.a.*; Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, *s.a.*). Wanneer in 1940 Nederland bezet wordt maken de paters van het klooster zich zorgen dat de Duitsers beslag zullen leggen op het gebouw. Deze angst wordt werkelijkheid wanneer de SS op 30 mei 1942 het gebouw vordert. In de drie dagen die volgen krijgen de bewoners van het klooster de kans om eigendommen op te bergen in afgesloten ruimten. De SS had de intentie om het kloosterpand te gebruiken voor het Lebensbornproject, waarbij de instelling was om “raszuivere” kinderen ter wereld te brengen. Zodoende bouwde zij het pand om tot een gynaecologische kliniek welke bekend kwam te staan onder de naam “Heim Gelderland”. Wegens onenigheid tussen de NSDAP en de SS wordt Heim Gelderland echter nooit in gebruik genomen en vertrekken de Duitsers weer uit het voormalige klooster (Damen *et al.*, 2019 b, pp. 36-37; Oorlogsbronnen, *s.a.*; Radboud Universiteit, *s.a.* b). Na het vertrek van de Duitsers en de gedeeltelijke leegstand van het klooster dat dit tot gevolg had verhuizen gedurende het begin van 1943 zowel het Filosoficum van de orde van Jezuïeten en op een later moment begin dat jaar het scholasticat terug naar het klooster. Het gebouw wordt opnieuw in beslag genomen door de Duitsers op 7 augustus 1943, ditmaal door de 4. Kompanie Machinegewehr van het Gradier Ausbildungs- und Ersatz-Bataillon 365 uit Bonn. In de laatste maanden van 1943 trokken ook andere soldaten, welke uit de Elzas kwamen en gedwongen in dienst van de Duitsers stonden, in. Op 17 september 1944 begint Market Garden. Rond 18:45 uur die avond worden de eerste schoten in de omgeving van Berchmanianum gelost. De geallieerden proberen vanuit hun droppingszone in Groesbeek op te rukken richting Nijmegen, welke een stroom van vluchtelingen tot gevolg heeft, waaronder ook de paters (Damen *et al.*, 2019 b, p.p. 37-38, 41-42). Gedurende de avond van 17 september krijgen de Amerikanen de sector waaronder het klooster valt in handen. Johannes van der Schoot, welke tegenover Berchmanianum woont en werkachtig is als ziekenbroeder in het St. Canisiusziekenhuis, maakt gebruik van de situatie als de Duitsers het klooster verlaten. Van der Schoot richt een hulppost in, welke, samen met de rest van het gebouw, de dag erna gevorderd wordt door de 307th Airborne Medical Company van de 82nd Airborne Division. Nog diezelfde dag worden 400 gewonden ondergebracht in het gebouw. Ook worden hospitaaltenten opgezet in de tuin van het klooster. Het gebouw en de hospitaaltenten blijken echter niet voldoende te zijn voor de enorme stroom aan gewonden die in de dagen erna binnenkomen (Damen *et al.*, 2019 b, pp. 42-43). In de opvolgende maand wordt regelmatig gevochten in het gebied rondom het klooster. Op 6 oktober 1944 plaatst het Engelse 116th Field Regiment geschut op het bouwland nabij het klooster (Damen *et al.*, 2019 b, p. 54). In 1945 vertrekken de Amerikanen en neemt de 23rd Canadian Field Ambulance hun plek over in het voormalige klooster, wat dan nog steeds als noodhospitaal dient. In het gebouw is op dat moment ook de 5th Canadian Field Dressing Station gevestigd, waar patiënten

heen gestuurd worden wanneer zij voor langere tijd verpleging nodig hebben. In ditzelfde jaar vestigt het 4th Casualty Clearing Station van de 1st Canadian Division zich ook in het noodhospitaal. Zij hebben beschikking tot een chirurgische en bloedtransfusie-eenheid. Gedurende de eerste helft van 1945 keren langzaam maar zeker de paters terug. Het gebouw blijft echter de functie van noodhospitaal behouden tot eind mei 1945 (Damen *et al.*, 2019 b, p. 63).

Het archeologisch onderzoek van Damen (2019) heeft niet alleen betrekking op Berchmanianum zelf, maar ook de directe omgeving daarvan. Als zodanig zijn wat betreft de archeologische sporen met betrekking op de Tweede Wereldoorlog schuttersputten, dumpkuilen en afvalkuilen gevonden. In de dumpkuilen – waaronder verstaan wordt schuttersputten die tijdens de oorlog dichtgegooid zijn – is veel vondstmateriaal gevonden uit de verschillende perioden van tijdens de oorlog, waaronder ook medisch materiaal aanwezig is zoals bloed- en plasmaflessen, een bloedtransfusieslang en een sterilisatiemandje. Deze dumpkuilen zijn vermoedelijk al tijdens de oorlog gebruikt om afval te dumpen. De afvalkuilen daarentegen bevatten vrijwel uitsluitend vondstmateriaal met betrekking op het klooster of het noodhospitaal, wat doet vermoeden dat deze gedempt zijn aan het einde van de oorlog of kort na de bevrijding. Vondstmateriaal dat afkomstig is uit het noodhospitaal dat in de afvalputten gevonden is betreft onder andere een injectiespuit met naald en een medicijnfles. De vondsten die gedaan zijn tijdens dit onderzoek zijn geborgen (Damen *et al.*, 2019 a, pp. 46-50).

Bij het uitgevoerde archeologische onderzoek en de bijbehorende rapporten zijn dagboekfragmenten van drie verschillende personen gebruikt. De keuze om dagboekfragmenten te gebruiken is volgens een van de rapporten gemaakt omdat in het verleden al verscheidene publicaties zijn uitgebracht die diep op de oorlogsjaren in Nijmegen ingaan en daarom de focus gelegd is specifiek op de gebeurtenissen in het klooster en Brakkenstein tijdens deze periode. De drie dagboeken die gekozen zijn om mee te nemen in het rapport zijn dat van pater Jan Beurskens, wiens dagboekfragmenten vooral gericht zijn op de periode van september tot november 1944; het dagboek van Johanna Fokkinga, die niet ver van het klooster woonde; en tot slot het dagboek van de Canadese soldaat James Brady, welke zich richt op de periode van eind november 1944 tot eind februari 1945. Brady is als kanonnier en seiner van de 50th Battery van het 4th Medium Regiment van de Royal Canadian Artillery tussen 28 oktober en 29 december 1944 en tussen 18 en 31 januari 1945 gestationeerd in Brakkenstein. Ook enkele malen na deze data verblijft hij in de buurt van het klooster (Damen *et al.*, 2019 b, p. 33). Omdat er tijdens dit onderzoek gekeken is naar de periode waarin het Berchmanianum diende als noodhospitaal is uitsluitend gekeken naar de dagboekfragmenten die geschreven zijn in de periode 17 september 1944 tot eind mei 1945 en hoe deze in het rapport gebruikt zijn.

De dagboekfragmenten van 17 en 18 september 1944 geven weinig informatie over het noodhospitaal. Hierbij kan enkel gebruik gemaakt worden van de dagboekfragmenten van pater Beurskens en mevrouw Fokkinga. Beurskens benoemt dat enkele paters de avond van 17 september 1944 het klooster nog in zijn geweest en het pand er van binnenuit verwaarloosd uitzag. Op 19 september 1944 beschrijft Beurskens dat het klooster een toevluchtsoord is voor vluchtelingen vanuit de stad. Ook benoemt hij in het dagboekfragment dat het Eucharistische Secretariaat dat door de Duitsers al als noodhospitaal gebruikt werd, nu gebruikt werd door de EHBO (Damen *et al.*, 2019 b, pp. 44, 46). Op 25 september 1944 beschrijft Beurskens dat de Engelsen ingetrokken zijn in de zijvleugel van het klooster en daar een postkantoor in hebben gericht (Damen *et al.*, 2019 b, p. 49). Op 9 oktober 1944 maakt Beurskens in zijn dagboek melding dat de Engelse legerbrandweer enkele dagen eerder is ondergebracht in het klooster (Damen *et al.*, 2019 b, p. 56). Op 10 oktober 1944 schrijft mevrouw Fokkinga in haar dagboek: *“Hannie, Arnold en ik besloten Bosch, de kantoorbediende met het schot door de long eens op te gaan zoeken, hij zou in het tijdelijk ziekenhuis Brakkenstein [in het klooster Berchmanianum aan de Houtlaan] verpleegd worden.”* Dit is de eerste verwijzing die voorkomt in de dagboekfragmenten waar specifiek gesproken wordt over het noodhospitaal (Damen *et al.*, 2019 b, p. 56).

De dagboekfragmenten van James Brady benoemen het noodhospitaal geen enkele keer en naast het eerdergenoemde dagboekfragment van Johanna Fokkinga benoemd ook zij Berchmanianum niet. Hieruit kan de conclusie getrokken worden dat voor het onderzoek dat de gemeente Nijmegen uitgevoerd heeft, wat betrekking had op een groter plangebied dan enkel het noodhospitaal, de dagboekfragmenten gediend hebben als aanvullende informatie om het overkoepelende verhaal van Nijmegen tijdens de desbetreffende periode te verduidelijken. Tevens valt op dat de dagboekfragmenten – hoewel vaak op zichzelf gebruikt als op zichzelf staande bronnen – ook gebruikt zijn om andere historische bronnen te bevestigen, zoals ook benoemd in het rapport (Damen *et al.*, 2019 b, pp. 185-186).

3.2.7. Ooggetuigen in politieonderzoek

Wanneer een onderzoek uitgevoerd wordt is het allereerst belangrijk te kijken naar de betrouwbaarheid van de bronnen die gebruikt worden om de gestelde onderzoeksvragen te beantwoorden. Ooggetuigen verslagen zijn objectief niet de sterkste bronnen waarvoor gekozen kan worden en zoals ook opvalt tijdens het behandelen van de eerder benoemde casussen, kunnen ooggetuigenverslagen elkaar tegenspreken. Ook is er een zichtbaar verschil tussen de wijze waarop ooggetuigen hun verhaal noteren; een dagboekfragment dat een aantal uren na de gebeurtenis beschreven is, is vermoedelijk minder betrouwbaar dan een rapport dat opgepend is direct tijdens de gebeurtenis zelf. Om de onderzoeksvragen die in dit onderzoek gesteld zijn te kunnen beantwoorden is het daarom van belang te achterhalen tot op welke hoogte ooggetuigenverslagen als betrouwbaar ervaren kunnen worden, om aan de hand daarvan te kijken wat de mogelijke meerwaarde is van het toepassen hiervan in archeologisch onderzoek.

Een discipline die vaak sterk afhankelijk is van ooggetuigenverslagen is dat van de politie. In het verleden zijn verschillende onderzoeken gedaan naar de betrouwbaarheid en tot op zekere hoogte de bruikbaarheid van ooggetuigen binnen politieonderzoek. Ooggetuigen- of getuigenverklaringen zijn binnen veel opsporingen een belangrijk onderdeel van het politieonderzoek en als zodanig hangt veel af van de informatie die verworven kan worden aan de hand van dergelijke verklaringen. Een probleem waar tijdens politieonderzoek echter vaak tegenaan gelopen wordt, is dat de verklaringen van verschillende getuigen niet overeenkomen met elkaar. Een verklaring die hiervoor gegeven wordt is dat getuigen een mogelijke dader slechts voor enkele seconden zien en in een deel van de gevallen op het moment zelf ook niet beseft dat het om een pleger van een misdaad gaat en een getuigen van alles aangepreft kan worden (Van Koppen, 2007). Andere factoren die mogelijk mee kunnen spelen in de betrouwbaarheid van een getuige zijn de leeftijd van de getuigen en het moment wanneer zij ondervraagd worden. Hiernaar zijn ook verschillende studies gedaan. Tijdens een studie in 1984 werd onderzocht of “selectief kijken” invloed heeft op het herkennen en onthouden van onverwachte gebeurtenissen. Uit dit onderzoek bleek dat er geen opvallend verschil was dat uitwees dat selectief kijken invloed had op de resultaten: de deelnemers van het onderzoek konden zich de getoonde gebeurtenis wel of niet herinneren, ongeacht bij elke testgroep zij gehoord hadden (Becklen & Carvone, 1983, pp. 601, 604-606). Ook de leeftijdsfactor is zoals eerder benoemd eerder onderzocht. Hierbij is zowel onderzoek gedaan naar de betrouwbaarheid van een getuigenverklaring afhankelijk van de leeftijd van de getuigen, alsook in hoeverre een mogelijk verschil is in geloofwaardigheid van getuigen op verschillende leeftijden. Uit onderzoek blijkt dat de leeftijd van een getuige weinig tot geen invloed heeft op de geloofwaardigheid voor – in dit geval – de jury. Het vermoedelijke stereotype waar in dit onderzoek rekening mee gehouden werd (waarbij men de hypothese had dat een oudere getuige wiens verhaal niet volledig consistent was minder snel als geloofwaardig beschouwd zou worden als een jongere getuige met een even inconsistente getuigenverklaring) bleek

incorrect te zijn en er bleek zo goed als geen verschil aanwezig te zijn tussen de twee onderzochte leeftijdsgroepen (Iida & Itsukushima, 2021). Zoals eerder aangegeven is het niet onwaarschijnlijk dat leeftijd een rol speelt in hoe helder een herinnering is. Hoe langer tussen een gebeurtenis en een getuigenis in zit, hoe groter de kans dat details veranderd of vervormd zijn, of zelfs helemaal vergeten. Tijdens het onderzoek uitgevoerd in 1980 zijn in totaal achtenveertig vrijwilligers gevraagd deel te nemen aan twee korte opdrachten. Bij deze opdrachten kregen zij gekleurde afbeeldingen te zien waarop de hoofden van twee jonge mannen (A en B) waren afgebeeld. De achtergrond en het lichaam onder de kin waren zwart gemaakt zodat dit niet zichtbaar was. Afzonderlijk van elkaar kregen de vrijwilligers twintig seconden de tijd om de gezichten in zich op te nemen, waarna ze gevraagd werd om de gezichten te beschrijven. Hierbij werden twee testgroepen gemaakt, welke wederom onderverdeeld werden in drie aparte subgroepen. De eerste testgroep werd gevraagd gezicht A als eerste te beschrijven. Hierna werd een interval gehouden waarbij de drie subgroepen binnen de eerste testgroep een interval kregen van respectievelijk één uur, één dag en één week, waarna ze gevraagd werd om gezicht B te beschrijven. Ditzelfde werd gedaan voor de tweede testgroep, maar deze begonnen bij gezicht B en kregen gezicht A na de verschillende intervallen te zien. Uit dit onderzoek bleek dat er geen zichtbaar verschil was tussen mannen en vrouwen wat betreft de accuraatheid van de beschrijving van de gezichten, maar dat een duidelijk verschil ontstond wanneer de beschrijving één week na het zien van de afbeelding gedaan werd. De intervallen van één uur en één dag hadden weinig verschil in foutmarge met elkaar (Ellis *et al.*, 1980).

Uit deze onderzoeken is op te maken dat getuigenverklaringen of, zoals het in dit onderzoek genoemd wordt, ooggetuigenverslagen wat betreft hun betrouwbaarheid voorzichtig aangepakt moeten worden. Hoewel de leeftijd of het geslacht van de ooggetuigen ogenschijnlijk weinig tot geen invloed heeft op de betrouwbaarheid van het narratief, speelt de tijd tussen de gebeurtenis en de getuigenverklaring een grote rol. Ook moet rekening gehouden worden met het eerdergenoemde fenomeen waarbij ooggetuigen beïnvloedt kunnen worden door anderen.

Wanneer deze kennis vervolgens naast de onderzochte casussen voor dit project worden gelegd kan gekeken worden tot welke mate de ooggetuigenverslagen betrouwbaar zijn. Hieruit blijkt dat voorzichtig omgaan moet worden met het gebruik van ooggetuigenverslagen en dat de eerste stap die gezet moet worden om de kwaliteitsbewaring in acht te nemen is om de leeftijd van de bron te onderzoeken. Uit hierboven genoemde onderzoeken blijkt dat een verslag van een gebeurtenis dat gemaakt is op de dag zelf of zeer kort erna aanzienlijk betrouwbaarder is dan een verslag dat pas een week of zelfs nog later op papier gezet is. Ook de wijze waarop ooggetuigenverslagen gedeeld worden is hierbij van belang. Wanneer een verslag mondelings overgebracht wordt en deze dus pas jaren na de gebeurtenis op deze wijze gedeeld wordt, is de kans zeer aanwezig dat niet alleen de herinneringen vervaagd zijn, maar het narratief ook beïnvloed is door verhalen van anderen. Dit stelt dat voorzichtig omgaan moet worden met ooggetuigenverslagen in archeologisch onderzoek. Mogelijk kan het raadplegen van meerdere ooggetuigenverslagen over dezelfde gebeurtenis en deze naast de aanwezige bestaande historische bronnen leggen ervoor zorgen dat een grotere mate van betrouwbaarheid gecreëerd kan worden.

4. Conclusie en analyse

4.1. Conclusie

Tijdens dit onderzoek is voor verschillende van de behandelde casussen gebruik gemaakt van archeologische vondsten. De rupsband van de Panzer-tank en de Messerschmitt 262 zijn geconserveerd en beiden in musea tentoongesteld, respectievelijk het Nationaal Militair Museum en Museum Deelen. De kleinere vondsten waarover gesproken is, zoals deze gevonden bij het onderzoek bij het voormalige klooster Berchmanianum, zijn eveneens *ex situ* bewaard en geconserveerd.

Met dit onderzoek is gepoogd te achterhalen welke invloed en bijdragen ooggetuigenverslagen kunnen hebben op historisch en archeologisch onderzoek. Daarbij is gekeken hoe het meenemen van ooggetuigenverslagen tijdens archeologisch onderzoek, zoals gedaan is bij *Casus 3: Onderduikershol, Anloo* en *Casus 5: Geallieerd noodhospitaal, Berchmanianum*, invloed heeft op het onderzoek. Bij het onderzoeken van beide casussen is een groot verschil te zien in de effectiviteit van het gebruik van de ooggetuigenverslagen. In beide gevallen worden deze gebruikt om een beeld te schetsen van de historische context, maar in het geval van *casus 3* wordt specifiek gericht op ooggetuigenverslagen die invloed hebben op de exacte locatie en betrokken personen. *Casus 5* richt zich daarentegen op ooggetuigenverslagen die het beeld van de omgeving schetsen tijdens de specifieke gebeurtenissen alsook het wat verder uitgezoomde perspectief van een Canadese soldaat die niet alleen in Brakkenstein gevestigd was gedurende de onderzochte periode, maar ook naar andere plaatsen trok. Hierdoor ontstaat een wat vaag beeld van de bijdrage die de ooggetuigenverslagen bieden voor dit archeologische onderzoek. Dit zou mogelijk opgelost kunnen worden door meer ooggetuigenverslagen te raadplegen. Hierdoor ontstaat een grotere informatiebron waarbij de verschillende verslagen ook met elkaar vergeleken kunnen worden. Hoe kleiner de hoeveelheid ooggetuigenverslagen, hoe moeilijker het is om te achterhalen of de ooggetuigenverslagen betrouwbaar genoeg zijn om als bron te dienen. Hierbij moet wel de kanttekening gemaakt worden dat een teveel aan ooggetuigenverslagen kan zorgen voor verschillen tussen verhalen, zoals te zien was bij het onderzoek naar *Casus 1: Messerschmitt 262, Deelen*, wat ook tot verwarrende informatie kan leiden. Bij deze casus moet echter ook vermeld worden dat het hier ooggetuigenverslagen betreft die gedaan zijn na een aanzienlijk tijdsbestek sinds de gebeurtenis en deze daardoor mogelijk al in betrouwbaarheid zijn afgenomen. Ongeacht de individuele betrouwbaarheid kan gesteld worden dat de ooggetuigenverslagen in het onderzoek naar het noodhospitaal ondersteunend zijn geweest voor de geraadpleegde historische bronnen.

Ondanks dat het gebruik van ooggetuigenverslagen in archeologische rapporten zoals zojuist beschreven een wisselende uitkomst heeft, is het wel noemenswaardig dat het gebruik van dergelijke verslagen een grote invloed heeft op het verhaal zoals deze wordt weergegeven in archeologische rapporten. Waar rapporten waarbij een dergelijke toevoeging ontbreekt zich vooral focussen op het strikt wetenschappelijke en historisch correcte aspect van het onderzoek, hebben de rapporten die ooggetuigenverslagen gebruiken een duidelijke neiging naar een informelere intonatie. Indien een archeologisch rapport gebruikt zou worden voor publieksbereik betekent dat dus dat aanzienlijk minder aanpassingen aangebracht hoeven te worden alvorens bepaalde informatie of tekst omgevormd is tot iets wat begrijpelijk is voor het publiek zonder dat zij eerst door het vaak lastige vakjargon heen moeten. Het vergroot daarmee dus de toepasbaarheid van de informatie die gegeven wordt in archeologische rapporten. Hiermee wordt ingehaakt op een van de belangrijkste punten van

het Verdrag van Malta, namelijk archeologie toegankelijk maken voor het publiek en daarmee het publieksbereik vergroten, wat vaak ontbreekt in archeologische rapporten.

Een ander punt waarnaar gekeken is tijdens dit onderzoek is of de archeologische interpretaties van Tweede Wereldoorlog-vindplaatsen overeenkomen met ooggetuigenverslagen van dezelfde locatie of gebeurtenis. Dit is een vraagstuk dat tijdens het onderzoek lastig te beantwoorden bleek, omdat de archeologische interpretatie over het algemeen vele male breder is dan dat van ooggetuigenverslagen. Daarbij komt ook dat de archeologische rapporten niet de emotionele lading hebben die ooggetuigenverslagen vaak wel hebben, waardoor de kijk op de locatie of gebeurtenis al direct aanzienlijk anders is. Ook moet daarbij rekening gehouden worden dat de archeologische interpretaties en de ooggetuigenverslagen voor twee hele verschillende pakketten aan informatie zorgen, waarbij beide bronnen naar andere aspecten kijken.

Ook is in dit onderzoek gekeken naar hoeveel ooggetuigenverslagen iets toe voegen aan de historische literatuur dat wordt gebruikt voor archeologisch onderzoek. *Casus 4: Bombardement Nijmegen* is hier een goed voorbeeld van, maar ook de andere casussen geven een beeld van de mogelijke meerwaarde van ooggetuigenverslagen als historische bron. Zoals beschreven in het vorige hoofdstuk waren de ooggetuigenverslagen voor het bombardement op Nijmegen erg waardevolle stukken aan informatie die een groot deel van het narratief hebben gevormd. Ditzelfde geldt voor *Casus 3: Onderduikershol, Anloo*, waarbij de ooggetuigenverslagen van nabestaanden gebruikt zijn om een beeld te schetsen van de gebeurtenissen gedurende de tijd dat het onderduikershol in gebruik was. Dit geeft aan dat dergelijke verslagen een beeld dat wellicht nog niet scherp te krijgen is aan de hand van aanwezige historische bronnen toch scherp kunnen stellen. Ook wanneer gekeken wordt naar *Casus 5: Geallieerd noodhospitaal, Berchmanianum* is te zien hoe de ooggetuigenverslagen extra informatie toevoegen en de al aanwezige kennis versterken. In *Casus 1: Messerschmitt 262, Deelen* is echter ook een andere kant van het gebruik van ooggetuigenverslagen te zien, namelijk dat deze elkaar ook zeer kunnen tegenspreken en daardoor voor verwarring zorgen en mogelijk zelfs het overnemen van de incorrecte informatie in het rapport. In dit geval zouden de historische bronnen met betrekking tot archeologische vondsten en bodemsporen, welke in de meeste gevallen van betrouwbaardere aard zijn, de grootste prioriteit moeten krijgen op het gebied van betrouwbaarheid en bruikbaarheid voor een archeologisch onderzoek.

Ooggetuigenverslagen en -verhalen hebben zoals uit het onderzoek blijkt een grote invloed op de beleving van het publiek wat betreft de archeologie van de Tweede Wereldoorlog. De gebeurtenissen die betrekking hebben op de behandelde casussen worden allemaal herdacht en hebben allemaal een monument dat doet herinneren aan wat er op de desbetreffende dagen voorgevallen is. Dit is de eerste stap naar het publiek toe. Hierop volgen voorbeelden als de documentaire van de NPO en de podcast over het bombardement op Nijmegen, welke mogelijk een geheel ander publiek bereiken dan welke bereikt worden met de herdenkingen en de monumenten. Hierbij speelt de belevingswaarde een rol, waardoor het verhaal als ware dichterbij komt en inspeelt op de emoties.

Helaas is het niet gelukt om te achterhalen hoe de verhalen van archeologen bijdragen aan het verhaal dat verteld wordt over de onderzochte gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog, omdat hiervoor gekeken zou moeten worden naar de persoonlijke ervaringen en verhalen van desbetreffende archeologen. Tijdens dit onderzoek is ervoor gekozen geen om nader onderzoek te doen naar deze vraagstelling, hierover meer in 4.2. *Reflectie op het onderzoek*.

Tot slot is gekeken naar de betrouwbaarheid van ooggetuigenverslagen. Aan de hand van onderzoek dat uitgevoerd is met betrekking op getuigenverklaringen binnen de politiesector is gekeken welke invloed leeftijd en tijdsduur tussen het beleven van een gebeurtenis en het vertellen erover heeft op de betrouwbaarheid van het verhaal. Hieruit blijkt dat voorzichtig omgegaan moet worden met de betrouwbaarheid van ooggetuigenverslagen. Uit de geraadpleegde onderzoeken blijkt weliswaar dat

leeftijd en geslacht van ooggetuigen weinig tot geen invloed hebben op de betrouwbaarheid van het ooggetuigenverhaal, maar de tijdsduur tussen de gebeurtenis en het vertellen of noteren van het verhaal speelt weldegelijk een grote rol. Ook het onderzoek waaruit blijkt dat ooggetuigen makkelijk beïnvloed kunnen worden door anderen moet in acht genomen worden. Dit betekent dat gebruik van ooggetuigenverslagen altijd gepaard moet gaan met een controle naar het moment waarop het desbetreffende verslag is genoteerd. Neem hiervoor als voorbeeld *Casus 1: Messerschmitt 262, Deelen* waarbij een duidelijk verschil zichtbaar is tussen de ooggetuigenverslagen die zoveel jaar na dato mondelings doorgegeven worden en het rapport dat genoteerd is ten tijde van de crash. Zeker wanneer een ooggetuige zijn of haar verhaal mondelings doet moet rekening gehouden worden met de mogelijkheid dat details verloren zijn gegaan in de loop der jaren en dat de desbetreffende persoon mogelijk beïnvloed is door andere ooggetuigenverslagen en -verhalen die zij in die jaren heeft gelezen of gehoord. Echter, zoals waar ook voor gekozen is in het onderzoek naar het onderduikershol in Anloo, kan ervoor gekozen worden alle aanwezige ooggetuigenverslagen die van toepassing zijn mee te nemen in een archeologisch onderzoek, mits hierbij een aantekening gemaakt wordt dat de ooggetuigenverslagen zonder aanpassingen en met mogelijke tegenstrijdigheden of feitelijke onmogelijkheden opgenomen zijn.

4.2. Reflectie op het onderzoek

Tijdens het onderzoek zijn verschillende keuzes gemaakt die voorafgaande niet voorzien waren. Zo is er noodgedwongen voor gekozen om één van de casussen volledig te veranderen. Oorspronkelijk zou – zoals ook vermeld in het voorstel – Casus 4 gaan over de dug-outs nabij Nijmegen. Wegens een gebrek aan informatie en omdat deze vondst samenhangt met de casus van het noodhospitaal Berchmanianum en daardoor in essentie vrijwel dezelfde informatie zou geven, is gekozen deze casus te veranderen naar *Casus 4: Bombardement Nijmegen*. Deze casus is bewust gekozen, zodat ook wat duidelijker gekeken kon worden naar de invloed van ooggetuigenverslagen bij historisch onderzoek, dat op diens beurt mogelijk weer gebruikt kan worden voor archeologisch onderzoek. De overige casussen in dit onderzoek hebben een overwegend archeologische insteek of combineren de archeologische insteek met een historische, zoals *Casus 5: Geallieerd noodhospitaal, Berchmanianum*. Door voor Casus 4 te kiezen voor een volledig historische insteek kan een duidelijkere vergelijking dan wel verschil bestudeerd worden.

Tijdens het onderzoek naar de Messerschmitt 262 is gebleken dat er geen archeologisch rapport bestaat van de opgraving, omdat de wrakstukken per toeval en door amateurs ontdekt en geborgen zijn. Ook een duidelijk historisch verslag heb ik niet kunnen vinden tijdens mijn onderzoek. Hierdoor ben ik genooddakt geweest om bronnen te raadplegen die minder betrouwbaar zijn wegens de beperkte bronvermelding die erin voorkomt. Om toch te pogen de informatie zo correct en betrouwbaar mogelijk te houden is gepoogd om de verschillende bronnen met elkaar te vergelijken. Hierbij is allereerst uitgegaan van de informatie die Museum Deelen zelf verstrekt. Dit betekent echter wel dat de casus wat betreft het historisch en archeologisch onderzoek niet volledig betrouwbaar is en dus vooral gebruikt is om zicht te krijgen op het gebruik van ooggetuigen binnen een dergelijk onderzoek.

Een probleem waar tijdens het onderzoek tegenaan gelopen werd was dat hoewel er veel onderzoek gedaan is naar getuigenverklaringen binnen politieonderzoek, veel van deze rapporten niet toegankelijk zijn en daardoor uiteindelijk een beperkte selectie is ontstaan die gebruikt is bij het onderzoek. Het grootste probleem hierbij is dat gebruik gemaakt is van verouderde bronnen welke mogelijk inmiddels weerlegt of aangevuld zijn.

Aan het begin van het onderzoek is overwogen om interviews te houden met betrokken archeologen om zo te achterhalen of en hoe de verhalen van archeologen bijdragen aan het verhaal dat verteld wordt over de onderzochte gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog. Tijdens het onderzoek werd echter al vrij snel duidelijk dat dergelijke interviews geen meerwaarde zouden hebben voor de onderzochte vraagstellingen en enkel zouden afleiden van het onderzoek zoals deze is opgesteld. Wel ben ik nog altijd van mening dat een onderzoek naar de connectie tussen de verhalen van archeologen van meerwaarde kan zijn voor het algemene narratief van de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog, omdat dit bij kan dragen aan een beter publieksbereik en begrip vanuit de archeologische wereld wat dit onderwerp betreft.

Gedurende het onderzoek werd al snel duidelijk dat het erg moeilijk is om archeologische vondsten specifiek te koppelen aan ooggetuigenverslagen. Dit wordt al makkelijker wanneer het gaat om archeologische opgravingen op zichzelf, waarbij de puzzelstukjes met de ooggetuigenverslagen makkelijker in elkaar vallen. De valkuil met deze aanpak is echter dat het onderzoek dan al erg snel een historisch onderzoek wordt in plaats van een archeologisch onderzoek. Wellicht is de opmerking te maken dat een historisch onderzoek evengoed noodzakelijk is om een archeologisch rapport te schrijven, maar dat was niet het uitgangspunt van het onderzoek voor dit project. Ook zou bij een eventueel volgend onderzoek de hoeveelheid ooggetuigenverslagen waaruit geput wordt om naast de historische gebeurtenis en het archeologische rapport te leggen vergroot moeten worden om zo meer ooggetuigenverslagen te hebben vanuit verschillende invalshoeken. Tot slot zou het bij een vervolgonderzoek van belang zijn om ook een duidelijk onderscheid te maken tussen ooggetuigenverslagen die tijdens de oorlog en bij voorkeur op de specifieke momenten van de gebeurtenissen genoteerd zijn en de ooggetuigenverslagen die van latere aard zijn om zodoende een extra kwaliteitsbewaring te verzekeren.

4.3. Reflectie op het product

Toen begonnen werd met het onderzoek en het plan in overleg met het Nationaal Militair Museum (NMM) ontstond om de informatie die met het onderzoek vergaard werd te gebruiken voor een webexpositie, had het NMM nog een website onder eigen beheer waar zij dergelijke webexposities op beschikbaar stelden. Tussen dit besluit en het uiteindelijk uitvoeren van het onderzoek zat echter een flinke tijd en door veranderingen binnen het museum en de websites die onder hun beheer vielen of vallen is de eerdergenoemde website niet meer beschikbaar. Op het moment van schrijven is nog onduidelijk of en wanneer een dergelijke website of webpagina gekoppeld aan de hoofdsite van het museum terug zal komen. Desondanks is in overleg het plan om de informatie te verwerken in een webexpositie wel doorgevoerd. Dit heeft echter wel tot gevolg gehad dat er opnieuw gekeken moest worden naar het format van het product. Deze zou oorspronkelijk aangeleverd worden als een kant en klare draft die op de website tentoongesteld kon worden. De opdrachtgever heeft aangegeven in plaats daarvan gezien de situatie de voorkeur te geven aan een PowerPoint-format, omdat deze het makkelijkste om te zetten is naar een webpagina wanneer deze mogelijkheid zich weer voordoet. Voor het schrijfproces heeft dit geen gevolgen gehad.

Een webexpositie zoals deze gemaakt is voor dit project heeft een zeer grote meerwaarde binnen het streven om archeologie zichtbaarder te maken voor het publiek. Veel archeologische vondsten worden tentoongesteld in musea, waar jaarlijks duizenden bezoekers deze vondsten komen bekijken. Toch blijft er altijd een groep mensen die om verschillende redenen niet naar musea gaan. Door webexposities toegankelijk te maken voor het brede publiek kan archeologie letterlijk naar de

woonkamer van de toeschouwer gebracht worden. Hierdoor kan het publiek bereikt worden en kan de archeologische, maar ook historische kennis, gedeeld worden op een laagdrempelige manier.

Bronnenlijst

AirborneArnhem.nl: Het Willen Tiemens Archief (s.a.). *Het eerste straalvliegtuig dat in Nederland neerstortte*. <https://airbornearnhem.nl/WillemTiemens/Me%20262.htm>

Airborne Museum (s.a.). *De Slag om Arnhem*. <https://www.airbornemuseum.nl/ontdek/de-slag-om-arnhem>

Andrekorporaal (s.a.). *De crash*. https://www.andrekorporaal.nu/?page_id=212

Arcadis (2017). *Onderduikers belicht. Archeologisch bureauonderzoek en proefsleuvenonderzoek naar een onderduikershol uit WOII nabij Anloo*. Arcadis Nederland B.V.

Becklen, R. & Cervone, D. (1984). Selective looking and the noticing of unexpected events. *Memory & Cognition*, 11, 601-608.

Bone, de M. (2017). Het belang van het biografische. De kracht van het historische persoonlijke levensverhaal in musea. *Historisch Tijdschrift Groniek* 2015, 197-203.

Brinkhuis, A.E. (1982). *De fatale aanval 22 februari 1944. Opzet of vergissing?* Amsterdam, Nederland: Het Spectrum.

Dam, René ten (2007, juni 27). *Anloo, 8 april 1945*. Dodenakkers funerair erfgoed. <https://www.dodenakkers.nl/herdenkings-monumenten-woii/anloo.html>

Damen, H., Heijting, F., Venne, A. van de & Kokke, B. (2019) a. *Klooster Berchmanianum als noodhospitaal voor de Geallieerden. Archeologisch onderzoek rond het nieuwe academiegebouw van de Radboud Universiteit op campus Heyendaal – gemeente Nijmegen*. Gemeente Nijmegen, Bureau Leefomgevingskwaliteit.

Damen, H., Enckevort, H. van, Drenth, E., Kokke, B., Kruyk, H. de, Parsons, G & Venne, A. van de (2019) b. *Het huis van de paters Sacramentijnen in de Nijmeegse wijk Brakkenstein*. Gemeente Nijmegen, Bureau Leefomgevingskwaliteit.

Drents Archief (s.a.). *Verzet*. <https://www.drentsarchief.nl/onderzoeken/zoektips/onderzoeksgids-wo2/verzet>

Drenthe in de Oorlog (s.a.). *Verzet en verraad. Het verzet in Drenthe*. <https://www.drentheindeoorlog.nl/?pid=48&Verzet%20en%20verraad>

Ellis, H.D., Shepherd, J.W., & Davies, G.M. (1980). The deterioration of verbal descriptions of faces over different delay intervals. *Journal of Police Science and Administration*, 8, 101-106.

Esch, J.A.C. van (2015). *Nijmegen Bombardment on 22 February 1944: A faux pas or the price of liberation?*

Gelders Archief (s.a.) a. *522 luchtfoto's, 12-09-1944*. <https://www.geldersarchief.nl/bronnen/archieven?mizig=284&miadt=37&miaet=1&micode=1560&minr=3498443&miview=ldt>

Gelders Archief (s.a.) b. *695 luchtfoto's, 19-09-1944*.

<https://www.geldersarchief.nl/bronnen/archieven?mizig=284&miadt=37&miaet=1&micode=1560&minr=3498620&miview=ldt>

Gelders Archief (2022). *Slag om Arnhem 78 jaar geleden*. <https://www.geldersarchief.nl/over-ons/actueel/weblog/709-slag-om-arnhem-78-jaar-geleden>

Historiek (2024). *Operatie Market Garden, of de 'Slag om Arnhem'. Doelen, tijdlijn en gevolgen*. <https://historiek.net/operatie-market-garden-doelen-tijdlijn-gevolgen/123367/>

Historisch Anloo (s.a.) a. *Oorlogsjaren*. <https://www.historischanloo.nl/oorlogsjaren/>

Historisch Anloo (s.a.) b. *Executies*. <https://www.historischanloo.nl/executies/>

Iida, R., & Itsukushima, Y. (2021). Content vs. age: perceived credibility of older and young adult eyewitnesses with confidence inflation. *Psychology, Crime & Law*, 27(5), 476–493. <https://doi.org/10.1080/1068316X.2020.1818239>

Jaspers, B. & Jaspers, R. (2014). *Routeboekje brandhaarden bombardement Nijmegen 22 Feb 1944* (2de druk). Nijmegen, Nederland: STUDIO 0404.

Koppen, P.J. van (2007). De goede getuigen die af en toe faalt. *Tijdschrift voor de criminologie*, 49(4), 407-417.

Mijn Gelderland (s.a.). *Duitse Messerschmitt door eigen vuur neergehaald bij vliegveld Deelen. Wrakstukken per toeval gevonden*. <https://mijngelderland.nl/inhoud/verhalen/duitse-messerschmitt-door-eigen-vuur-neergehaald-bij-vliegveld-deelen#!#customCarouselDetail>

Museum Deelen (s.a.). *Messerschmitt 262*. <https://museumdeelen.nl/messerschmidt-262/>

Nationaal Archief (2019). *Het 'vergeten' bombardement van Nijmegen*. <https://www.nationaalarchief.nl/beleven/nieuws/het-vergeten-bombardement-van-nijmegen>

Nationaal Militair Museum (s.a.) a. *Over ons*. https://www.nmm.nl/nl/over-ons/?_gl=1*1471ckb*_up*MQ..*_gs*MQ..&gclid=Cj0KCQjwrc7GBhCfARIsAHGcW5VpwFos2H8rOmKdm1JAWAG-qvbZKU91ALc5REvgdxPyCaB7UNkwulgaAuU1EALw_wcB

Nationaal Militair Museum (s.a.) b. *Collectie*. <https://www.nmm.nl/nl/collectie/>

Nationaal Militair Museum (s.a.) c. *Zeldzame aanwinst: Duitse Panzer IV rupsband*. <https://www.nmm.nl/nl/stories/panzer-iv-rupsband/>

NIOD (s.a.). *Duitse en geallieerde bombardementen op Nederland (cijfers)*. <https://www.niod.nl/veelgestelde-vragen/duitse-en-geallieerde-bombardementen-op-nederland-cijfers>

NOAA (s.a.). *Nationale Onderzoeksagenda Archeologie*. <https://noaa.cultureelerfgoed.nl/search>

Oorlogsbronnen (s.a.). *Berchmanianum*. <https://www.oorlogsbronnen.nl/thema/Berchmanianum>

Oorlogsgraf (s.a.), *Ysselsteyn-vak BL*. <https://www.oorlogsgraf.nl/ysselsteyn/ysselsteyn-vak-bl/>

Overheid wettenbank (s.a.). *Auteurswet*. <https://wetten.overheid.nl/BWBR0001886/2018-10-11>

Radboud Universiteit (s.a.) a. *Nijmegen gedurende 1944/1945 – Het bombardement en de bevrijding*. <https://www.ru.nl/onderzoek/hulp-bij-profielwerkstuk/onderwerp-kiezen/onderwerpen/nijmegen-gedurende-19441945>

Radboud Universiteit (s.a.) b. *Geschiedenis van het Berchmanianum*. <https://www.ru.nl/over-ons/geschiedenis-en-identiteit/geschiedenis-van-de-radboud-universiteit/geschiedenis-van-het-berchmanianum>

Ribbens, K. (2016). Eigentijdse interesse in de Tweede Wereldoorlog. *Cogiscope* 02, 2-5.

Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (s.a.), *Nijmegen – Houtlaan 4 – Berchmanianum*. <https://kennis.cultureelerfgoed.nl/index.php/Monumenten/523017>

Rosendaal, J. (2009). *Nijmegen '44. Verwoesting, verdriet en verwerking*. Nijmegen, Nederland: Van Tilt.

Rosendaal, J. (2018). *From memory repression to memorialization: the bombardments of Nijmegen 1944 and Mortsel 1943*. DOI 10.1163/9789004292017_005

Smole, L., Boreel, G.L., Griffioen, A.A.J., Houkes, R.A., Rijk, P.T.A. de & Bosman, A.V.A.J. (2019). *Cobercoterrein. Graven onder de rook van de Arnhemse binnenstad. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven*. Archeologisch Rapport Arnhem 107.

Smole, L. (s.a.). *Bijzondere bomkratervulling ten noordoosten van 'Een Brug te Ver'*.

Afbeeldingen- en tabellenlijst

Afbeelding 1: Luchtverkenningfoto van Royal Air Force, genomen op 12 september 1944. De inslaglocatie van de Messerschmitt 262 is nog niet zichtbaar. Bron: Gelders Archief, s.a. a.....	14
Afbeelding 2: Luchtverkenningfoto van de Royal Air Force, genomen op 19 september 1944. De inslaglocatie van de Messerschmitt 262 is goed zichtbaar. Bron: gelders Archief, s.a. b. Eigen nabewerking.....	15
Afbeelding 3: Een ingezoomde variant van afbeelding 2. De inslaglocatie is goed zichtbaar. Bron: Gelders Archief, s.a. b. Eigen nabewerking.....	15
Afbeelding 4: Hoogstwaarschijnlijk is de rupsband afkomstig van de Panzer IV Ausf H. op deze foto. Bron: Smole et al., 2019, p. 151.....	17
Afbeelding 5: Organisatiestructuur 2 nd Division 8 th Air Force. Bron: Rosendaal, 2009, p. 54.....	21
Tabel 1: Overzicht onderzochte casussen. Bron: eigen afbeelding.....	8
Tabel 2: Lijst van personen die in het onderduikershol hebben verbleven. Bron: Arcadis, 2017, p.22.....	18
Tabel 3: Aanwezigen in het onderduikershol op 29 september 1944. Bron: Arcadis, 2017, p.23.....	19
Tabel 4: De tien mannen die nabij het onderduikershol zijn gefusilleerd. Bron: Arcadis, 2017, p. 24.....	19

Bijlagen

Bijlage 1. Webexpositie

Deze bijlage is toegevoegd als los bestand.